

T.C.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

147481

İLEL EDEBİYATI VE KURALLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. Bilal SAKLAN

HAZIRLAYAN

Kudret KARAÇAM

KONYA - 2004

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1
1. KONU VE ÖNEMİ	1
2. KAYNAKLAR.....	1
I. BÖLÜM	3
İLEL EDEBİYATI	3
A. HADİS RİVÂYETİNDE RÂVİNİN FONKSİYONU	4
B. SENED VE METİN TENKİDİ	6
C. İLLET	10
1. Lugat Mânâsı	10
2. İlletin İstılâh Anlamı.....	11
D. İLELÜ'L HADİS İLMİ	12
1. Gayesi ve Mevzuû	12
2. Tarihçesi.	14
E. İLEL KONUSUNDA ÇALIŞANLAR VE ESERLERİ	15
II. BÖLÜM	32
İLLET KAİDELERİ	32
(KAVÂİDU'L-İLEL)	32
A. İLLETİ TANIMA YOLLARI	33
1. Hadis Ekollerinin Tanınması.	34
2. İsnâdların Odak Râvîsi Olan Hadis İmâmlarının Tanınması.....	34
3. Bâbları Bilmek.....	35
4. İsim, Künye ve Lakaplardan Müteşâbih Olanları Bilmek.....	35
5. Râvîlerin Memleketlerini Bilmek.....	36
6. Râvîlerin Doğum ve Ölüm Tarihlerini Bilmek	36
7. Müdellis, Mürsil ve Muhtelif Olanları Bilmek.....	37
8. Bidatçıları Bilmek	38
Tesbit Edilen İlletlerin İfade Ediliş Şekilleri.....	40
B. İLLET SEBEPLERİ	41
C. İLLET KAİDELERİ	43
1. İSNÂDLA İLGİLİ İLLETLER	43
a. RÂVİNİN DURUMU İLE İLGİLİ OLANLAR.	43
aa. Râvînin Metrûku'l Hadis olması.....	45
ab. Râvînin Münkeru'l Hadis Olması.....	47
ac. Râvînin Leyyinu'l Hadis Olması	49
ad. Râvînin Zâhibu'l Hadis olması.....	50
ae. Râvînin Muzdaribu'l Hadis olması.....	51
af. İsnâdda Râvînin İsmının Mübhem Bırakılması:	53
ag. İsnâdda Mechûl Râvîlerin Olması	54
ah. Râvînin Mechûlü'l hal (Mestûr) Olması.....	56
ai. Râvînin Yalancılıkla İthamı ve Uydurma Haber Rivâyeti	57
ai. Râvînin Nesebinin Dalgınlıkla Değiştirilmesi.....	60
b. SENEDLE İLGİLİ OLANLAR	61
ba. Mevkûf haberin Merfû Olarak Rivâyeti	61

bb. Merfû' Haberin Mevkûf Olarak Rivâyeti	62
bc. Maktû' Haberin Merfû' Olarak Rivâyeti	63
bd. Maktû' Haberin Mevkûf Olarak Rivâyeti	64
be. Mürsel Hadisin Müsned Olarak Rivâyeti	65
bf. Gizli İnkita'	66
bg. Munkatı' Hadisin Mevsûl Olarak Rivâyeti	71
bh. İsnâda Bir İsim İlâve Etmek (el-Mezîd fi Muttasılı'l Esânid).....	72
bı. Hocasının, O Hadisi Rivâyet Etmediği Bilindiği Halde, Râvînin O Hadisi Hocasından Rivâyeti	73
bi. İsnâdın Dalgınlıkla Değiştirilmesi.....	74
bj. Belli Bir Sahabîden Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Hadisin, Yanlışlıkla Başka bir Sahabîden Rivâyeti.....	75
bk. Belli Bir Tâbiiden Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Haberin, Yanlışlıkla Bir Sahabîden Rivâyeti	77
bl. Belli Bir Tâbiiden Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Haberin, Yanlışlıkla Başka Bir Tâbiiden Rivâyeti	77
bm. Bir Râvînin İki Râvî Şeklinde Gösterilmesi.....	78
bn. İki Râvînin Bir Râvî Şeklinde Gösterilmesi	78
bo. Mahfûz Senedde, Mübhem Olarak Zikredilen Bir Râvînin, Başka Bir Tarîkten İsminin Anılması	79
bö. İsnâdın Maklûb Olması	80
bp. İsnâdda İzdırâb	82
br. İsnâdın Şâz Olması.....	84
bs. İsnâdın Munker Olması.....	85
bt. Yakın İki İsnâdın Karıştırılması	90
2. METİNLE İLGİLİ İLLETLER	91
a. İdrâc	91
b. Tahrîf ve Tashîf	93
c. Sahîh Haberlere Muhalefet	94
d. Anlamları Yakın İki Metnin Karıştırılması	95
e. Hadis Metnine Başka Bir Hadis İlave Etmek	95
f. Hadis Metnine Ziyade	96
g. Mânâ İle Rivâyet	99
h. Râvînin Hadisi İhtisârı.....	101
ı. Metnin Muzdarib Olması (Hadis Metinlerinin Teâruzu)	102
i. Nesh.....	103
D. DİĞER İLLET KAİDELERİ.....	104
1. İSNÂDDA BULUNAN İLLETLER.....	105
a. Râvînin Bir Tarîkte Zikrettiği Hocasını, İkinci Bir Tarîkte Gizlemesi.....	105
b. Bir Sahabî Tarafından Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Hadisin, Yanlışlıkla Bir Tabiiden Rivâyeti	105
2. METİNDE BULUNAN İLLETLER	106
a. Tarihi Olaylara Muhalefet	106
b. Sahabînin Ameline Muhalif Rivâyeti	106
D. MUALLEL HADİS VE HÜKMÜ	108
SONUÇ.....	111
BİBLİYOGRAFYA	113

ÖNSÖZ

Yüce Rabbimize hamd ü senâ, O'nun son elçisi sevgili Peygamberimize ve ashabına salât u selâm olsun.

Dirâyetü'l-Hadîs İlmi kapsamında ele alınan, yan alanı Hadis Tenkîdi olan İlelü'l Hadis İlmi, ihtiva ettiği konular itibariyle, tetkiki en zor ve en ince bir disiplin olarak kabul edilmektedir. Buna rağmen, sened ve metne vâkıf olan ulemâ, bu alanda kıymetli eserler telif etmişlerdir. Sened ve metinde görülen illetler, İlel Edebiyatı'nın konusunu oluşturmaktadır. Çok fazla hassasiyeti gerektiren ve bu hassasiyetin bir ürünü olan "Kitâbu'l ilel"ler, illet kaideleri yanında ricâle dair bilgileri de içermektedir.

Çalışmamızın ana konusu illet kaideleridir. İmkân ve şartların sınırlı olması sebebiyle, bu kaideleri iki eser (İbn Ebî Hâtim'in İlelü'l Hadis'i ve İbnu'l Cevzî'nin el-İlelü'l Mütênâhiye'si) üzerinde yoğunlaştırdık. Böyle bir çalışma yapmaya bizi sevkeden âmil, hadis usûlü eserlerinde on civarında madde ile sınırlı olarak tesbit edilmiş olan illet kaideleri yanında, başka kaidelerin de olup olmadığını araştırmak olmuştur. "İlelü'l Hadis" ilmi adı altında, Ayhan Tekineş tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır ve bu tezde İlel Edebiyatı genişçe işlendiği için, çalışmamızda bu konuya ana hatlarıyla yer verilmiştir.

Çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte, konunun önemi ve kaynakları üzerinde durulmuştur.

Birinci bölümde, önce hadis rivâyetinde râvinin fonksiyonu ele alınmış, ardından sened ve metin tenkidinin kısa bir tarihçesi verilmiştir. İletinin lugat mânâsı ve ıstılâh anlamı da zikredildikten sonra, İlelü'l Hadis İlmi'nin gayesi, mevzûu ve tarihçesi üzerinde durulmuştur. Bu bölüm, ilel konusunda çalışanlar ve eserlerinin kısaca tanıtılmasıyla son bulmuştur.

İkinci bölümde, önce illeti tanıma yolları maddeler halinde sıralanmış, ardından illet sebepleri ortaya konulmuştur. Çalışmamızın ana konusu olan illet kaideleri, İbn Ebî Hâtim'in İlelü'l hadis ve İbnu'l Cevzî'nin el-İlelü'l Mütênâhiye adlı eserleri doğrultusunda, misâllerle açıklanmaya çalışılmıştır. Dipnotta verdiğimiz parantez içindeki rakamlar, bu rivâyetlerin geçtiği hadis numaralarını göstermektedir. Ayrıca bu

iki eserde rastlamadığımız, fakat kaynaklarda zikredilen diğer illet kaidelerine ve muallal hadislerin hükümlerine yer verilmiştir.

Bu çalışmayı yaparken, kütüphaneleri ve engin tecrübelerinden istifade ettiğim muhterem hocalarım Prof. Dr. Ali Osman KOÇKUZU, Prof. Dr. Bilal SAKLAN, Prof. Dr. Zekeriya GÜLER, Yrd. Doç. Dr. Mahmut YEŞİL ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet EREN'e teşekkürü bir borç biliyor, hatalarımdan dolayı anlayışlarına sığınıyorum.

Gayret bizden, teşvik sizden, tevfik de Rabbimizdendir.

Kudret KARAÇAM
KONYA – 2004

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
b.	: İbn
bkz.	: Bakınız
bs.	: Baskı
bt.	: Bint
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Hız.	: Hazreti
M.Ü.İ.F.D.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
neş.	: Neşreden
RA	: Radıyallahu anh, anha
SAV	: Sallallahu Aleyhi ve Selem
thk.	: Tahkîk eden.
thr.	: Tahrîc eden
tlk.	: Ta'lik eden
trc.	: Tercüme eden
trs.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

1. KONU VE ÖNEMİ

İllet, zâhirde sahih görünmekle beraber, hadisin sıhhatini zedeleyen gizli bir kusurdur. Bu tür hadislerle “muallal” ya da “ma’lul”; bu illetleri konu edinen ilme de “İlelü’l Hadis İlmi” denilmektedir.

Hadis Tenkidi ve Dirâyetü’l Hadis İlmi’nin kapsamında ele alınan İlelü’l Hadis ilmi, aslında Hz. Peygamber zamanından itibaren uygulamada mevcuttur. Ciddiyet, tesebbüt, taharri, kitâbet, müzakere, haberlerin karşılaştırılması, Kur’an’a arz gibi, asr-ı saadetten itibaren alınan tedbirler, bu ilmin mevcudiyetinin işaretidir. Hz. Peygamber zamanından itibaren titizlikle muhafaza edilse de, fitratı icabı hata yapmaktan masum olmayan insanın elinde hadisler, bazı değişikliklere uğramıştır. Bu sebeple, dini bir kaynak hüviyetinde olan hadisler için, bu tür tedbirlerin alınması kaçınılmaz olmuştur.

İlel literatürü, sened ve metinde meydana gelen bu değişiklikleri, hadisin illeti kabul etmiş ve bu illetlere gerekçe olarak da, muhaddisin vehmi, dalgınlığı, yanlış anlaması vb. hususları göstermiştir. Beşeri ve psikolojik unsurlardan kaynaklanan bu yanlışlıkları İlel Edebiyatı’nda çokça görmek mümkündür.

İlel Edebiyatı, aslında kavâidi ve ricâli ile müstakil bir ilim dalı olabilecek hüviyettedir. Bu alanın alimleri, illetlerle çokça meşgul olan mütehasıs, müstesnâ şahsiyetlerdir. Yirmiyi aşkın mütehasısın bu alanda adının geçtiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz.

İllet kaideleri, İlel Edebiyatı’nın konusunu oluşturmaktadır. Bu kaidelerin sayısı, literatürde on’u geçmez. Bu çalışmamızda, özellikle illet kaideleri söz konusu edilmiştir; bunun sebebi, sayısı sınırlı olan bu kaideler yanında, başka kavâide de ulaşmaktır. Nitekim İbn Ebî Hâtim (327/938)’in *İlelü’l Hadis* adlı eserinde, literatürde yer aldığı halde, kaynaklarda zikredilmeyen illet kaideleri tesbit edilmiştir.

2. KAYNAKLAR

Bu tezde, “illet kaideleri” ağırlıklı olarak işlendiği için, “İlel Edebiyatı”na genel olarak yer verilmiştir. Bunun için Zehebî’nin “*Tezkiratu’l Huffâz*”, ve Kettânî’nin “*er-*

Risâletü'l Mustatrafe” adlı eserlerine müracaat edilmiş, alimlerin biyografileri ve illel alanında yazdıkları eserlere kısaca temas edilmiştir.

Elimizde mevcut olan tüm illel eserleri muvacehesinde illel kaidelerini tesbit etmek, imkan ve şartların el vermemesi sebebiyle mümkün olmamıştır. Bu sebeple tertipleri aynı, metodları farklı iki illel eseri üzerinde yoğunlaşmıştır: İbn Ebî Hâtim (327/938)’in *İllelü’l Hadis*’i ile İbnu’l Cevzî (597/ 1200)’in *el-İllelü’l Mütenâhiye*’si.

İbn Ebî Hâtim’in *İllelü’l Hadis* adlı eserinde geçen 2840 rivâyet, çeşitli kriterler doğrultusunda tetkik edilmiş, sened ve metinde görülen illetler ayrı ayrı tesbit edilmiştir. Daha çok isnâdda görülen bu illetler, isnâdın dalgınlıkla değiştirilmesi, mevkûf haberin merfû olarak rivâyeti, mevsûl isnâdın munkatı’ olarak rivâyeti gibi kaideler üzerinde yoğunlaşmaktadır.

İbnu’l Cevzî’nin *el-İllelü’l Mütenâhiye* adlı eseri ise, İbn Ebî Hâtim’in *İllelü’l Hadis*’inden farklı bir usûlle kaleme alınmıştır. Çoğunlukla râvilerin cerh ta’dili zikredilmiş ve bu hususlar illel kabul edilmiştir. 1579 haberin hemen hemen hepsi, râvilerin durumları ile ilgili illetlerden oluşmuştur. Her iki eser de sünen kitapları tertibindedir.

Bu iki eser yanında, bazen Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbu’l İllel ve Ma’rifetu’r-Ricâl*’i ile İmâm Müslim’in *Kitâbu’t-Temyîz*’inden misâller zikredilmiştir.

İlletler, hadis usûlü konularıyla da yakından irtibatlı olduğu için, usûl ile alakalı eserlere de zaman zaman müracaat edilmiştir: Hâkim en-Neysâbü’rî’nin *Marifetu Ulumi’l Hadis*’i, Hatîb Bağdadî’nin *el-Kifâye fî İlmi’r-Rivâye*’si, İbnu’s Salâh’ın *Ulûmu’l-Hadis*, İbn Hacer’in *Nuhbetu’l Fiker Şerhi* gibi.

Molla Hâtır’ın “*Muallel Hadis*” adıyla kaleme aldığı kitaptan da, özellikle illel sebepleri hususunda istifade edilmiştir.

Ayrıca Hemmâm Abdurrahîm Saîd’in, İbn Receb’in “*Şerhu İlleli’t-Tirmizî*” eseri üzerinde yaptığı doktora çalışması ile Ayhan Tekines’in “*İllelü’l Hadis İlmi*” adlı yüksek lisans tezi, çalışmamızın metodu üzerinde etkin bir rol oynamıştır.

I. BÖLÜM

İLEL EDEBİYATI

Hiz. Peygamber (SAV) devrinden itibaren, hassasiyet ve ciddiyetle muhafaza edilen ve günümüze gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçen hadis ilmi, mütehassıs ulemanın gayretlerinin bir ürünüdür. Çünkü her disiplin gibi, hadis ilminin de kendine göre bir zorluğu vardır. Fakat bu, hadisçilerin gösterdikleri ciddiyet ve duyarlılık sonucu aşılmış ve en zor alanlar bile, onlar nazarında karmaşıklıktan çıkmıştır. İşte, kendisine tetkiki en zor alan olarak bakılan İlelü'l-Hadis ilmi de, bu ciddiyet ve hassasiyetin bir sonucu olarak doğmuş ve literatürdeki yerini bulmuştur. Bu dal, çoğunlukla “Hadis Tenkidi” kapsamında ele alınmış ve hicri üçüncü asra -müstakil bir ilim dalı haline gelinceye - kadar bu alanda bir çok eser vermiştir.

Ulumu'l hadis ismi altında toplanan ilimler topluluğunun mahiyeti iyice incelendiği zaman, bu ilimlerin büyük çoğunluğunun konusunun sened olduğu görülür. Meselâ, Tabakatu'r Ruvât, Cerh ve Tadîl, Nakd-i Ricâl, İlelü'l hadis ve râvîlerin künye, neseb ve memleketlerinden bahseden bir çok ilim, hep hadisin senedinde yer alan râvîleri tanıtmaya amacıyla ortaya konmuş ve bu ilim dallarına ait ciltlerce eser telif edilmiştir. Senedi değerlendirme maksadıyla kaleme alınmış eserlerin sayısı ve hacmi, hadis metinlerini ihtiva eden eserlerden daha çoktur, dense pek mübalağa edilmiş olmaz.¹

A. HADİS RİVÂYETİNDE RÂVİNİN FONKSİYONU

Hadislerin rivâyet ve zabt edilmesini üstlenen ve bunu yaparken de bir takım kaidelerden istifade eden râvîler tabakası, Hadis İlmi'nin en önemli unsuru, vazgeçilmezidir. Çünkü bu râvîler zinciri sayesinde ki; hadisler, günümüze kadar intikal etmiş ve bir çok disiplin altında ele alınmıştır.

Hadis rivâyetinde râvînin icra ettiği görevleri, iki farklı alanda ele almak mümkündür: Birisi rivâyetin oluşumunda; diğer ise naklindedir. Birincisi, merfû haberleri dikkate aldığımızda birinci râvî yani sahabe ile sınırlıdır. İkinci alanda ise ilk râvîden son râvîye kadar bütün tabakalar fonksiyoneldir. Sözü yanlış anlayan ya da sözün tamamını işitmeyen; Hiz. Peygamber (SAV)'e ait olan bir uygulamayı yanlış yorumlayan; ya da tam olarak kavrayamadığı için farklı hükümler çıkaran râvînin, bu

¹ Yardım, Ali, *Hadis I*, 184.

durumu rivâyetine yansıtması kaçınılmazdır. Bunun bir çok örneğini râvînin vehmi, dalgınlığı vb. sebeplerle rivâyet ettiği illetli haberlerde göreceğiz.²

İmâm Müslim (261/874) rivâyet ediyor:

حدثنا محمد بن مهران، حدثنا الوليد بن مسلم، حدثنا الأوزاعي عن قتادة، أنه كتب إليه يخبره عن أنس بن مالك أنه حدثه قال: " صليت خلف النبي ﷺ وأبي بكر وعمر وعثمان فكانوا يستفتحون بالحمد لله رب العالمين لا يذكرون بسم الله الرحمن الرحيم في أول قراءة ولا في آخرها. "

...Katâde, Evzâî'ye Enes b. Mâlik'in kendisine şunları anlatarak haber verdiğini yazdı: "Hz. Peygamber (SAV) 'in Ebû Bekr, Ömer ve Osman 'ın arkasında namaz kıldım. Hepsi de (namaza) "el-Hamdu lillâhi Rabbi'l Âlemîn" ile başlıyorlar, kıraatın ne başında, ne sonunda besmeleyi zikrediyorlardı.."³

Enes'ten gelen bir başka rivâyette ise, "Hz. Peygamber'in, Hz. Ebû Bekr ve Hz. Ömer'in arkasında namaz kıldım, onlar besmeleyi duyacağımız şekilde okumadılar", ifadesi yer almaktadır.⁴

Hadislerin başka tarîklerinde de benzer ifadeler nakledilmektedir. Bu rivâyetlerden, namazda besmelenin hiç okunmadığı, namaz kılan kişinin doğrudan Fatihaya başladığı ya da besmeleyi sehven okumadıkları anlaşılmaktadır. İmamlar arasında tartışmalara sebep olan bu durum (yani namazda besmelenin okunup okunmayacağı meselesi), râvînin hadisi mânâ ile rivâyet etmesinin sonucudur.⁵

İbnu's Salâh (643/1245) , konuyu şöyle değerlendirmiştir: "Metnin 'Onlar namaza Fatiha ile başlıyorlardı', şeklinde olması gerekirdi. Râvî ise bunun yerine 'Elhamdü lillâhi Rabbi'l Âlemîn' ifadesini kullanmıştır. Bu da, namaza besmelesiz başlandığı şeklinde anlaşılmış ve hataya düşülmüştür. ⁶ Bunun misâllerini çoğaltmak mümkündür.

Muhaddislerden bir kısmı, râvîleri çeşitli yönlerden kısımlara tabi tutmuşlardır. Meselâ İbn Mehdî (198/813), hıfz yönünden râvîleri üçe ayırmıştır.

a. Hıfz bakımından hatası olmayan,

² Ünal, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, 80.

³ Müslim, *Salât*, 13.

⁴ Nesâî, *İftitah*, 22.

⁵ Şakir, Ahmed Muhammed, *el-Baisu'l hasîs*, 54.

⁶ İbnu's Salâh, *Ulumü'l Hadis*, 83.

b. Bazen hadisine vehm karışan; fakat hıfzı galip gelen,

c. Çok vehmeden, yanlış râvî. Böyle bir râvînin rivâyeti terk edilir.⁷

Süfyân es-Sevrî (161/777) de râvînin hatası ile ilgili olarak şunları söylemiştir: “Hatadan kurtulan hiç kimse olmamıştır. Râvînin hıfzı gâlib, hatası az ise, onun hıfzına itimad edilir, hatası çok ise hadisi terk edilir.”⁸

Bu iki taksim, hadisi “din” olarak algılayan bir toplumun, rivâyet ve nakilde ne kadar hassas olduklarının bir işaretidir. Zaten bu telakkinin bir sonucu olarak, hadisler sahîh, sakîm, râvîler cerh-ta’dil süzgecinden geçmiş ve günümüze kadar bu sûret, asliyetini muhafaza etmiştir. Râvînin adalet ve zabt yönü, teferruatlı olarak araştırılmış; rivâyetler, râvînin hadis rivâyetindeki durumu doğrultusunda değerlendirilmiştir. Konumuzla da alakalı olduğu için, hemen, muhaddislerin sened ve metin tenkidi yapıp yapmadıkları meselesine geçmek istiyorum.

B. SENED VE METİN TENKİDİ

Kur’an’ın muhtelif yerlerinde, rivâyet edenin tenkidi hususunda açık deliller bulabiliriz: “*Ey iman edenler! Eğer bir fâsık size bir haber getirirse, dikkatle onu araştırın*”⁹, ayetinde bir vak’ayı nakledenin tenkidi prensibi üzerinde durulmuştur. Hz. Aişe (RA) aleyhine olan itham, batıl bir vak’a olarak vasıflandırılmıştır. Kur’an, Yahudi ve Hristiyanlar tarafından iddia edilen Uzeyr ve İsâ’nın Allah’ın oğlu olduğu nazariyesini de gayr-i makûl ve esassız diye reddeder.¹⁰

Ashab döneminde hadis rivâyeti hakkında yapılan tenkidlerde sahabenin adaleti ile ilgili herhangi bir şeye rastlanmamaktadır. Sahabenin zabtına yönelik tenkitlerde ise, أخطأ (yanıldı), غلط (hata yaptı), نسي (unuttu) gibi mâzî fiillerinin kullanılması, onların hıfz itibariyle olan yanlışlarının devamlı vasıfları olmadığını, birkaç hadis ile sınırlı olduğunu göstermektedir.¹¹

Tenkid hareketinin daha sahabe devrinde başladığını gösteren çeşitli misaller vardır. Hz. Ali (RA)’nin, fikhî meselelerde verdiği hükümler, Abdullah b. Abbâs’a

⁷ Hatib Bağdadî, *Kifâye*, 174.

⁸ A.g.e.

⁹ Hucurat, 49/6.

¹⁰ Sıddîkî, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc., Yusuf Ziya Kavakçı, 164.

¹¹ Yücel, Ahmet, *Hadis İstılâhlarının Doğuşu Ve Gelişimi*, 171.

gösterildiği zaman o, bunların bir kısmını bırakmış, diğerlerini “Yemin ederim ki, Ali böyle bir hüküm vermezdi” diyerek yırtmıştı. Görüldüğü gibi İbn Abbâs, rivâyet ve râvîlerin mevsûk olup olmadığını araştırmaya lüzum görmeden o hükümleri reddetmiştir.¹²

Hz. Ömer (RA)’in cünüplük hali için teyemmümün kifayet edeceğine dair Ammâr hadisini gizli bir illetten dolayı kabul etmediğini, kitaba ve sünnete muhalif bulduğu için Fatıma bt. Kays hadisini reddettiğini, Hz. Aişe (RA)’nin “*Ölü, ailesinin ağlaması yüzünden azap görür*”, hadisini, hiçbir kimsenin başkasının yaptığından sorumlu olmayacağını bildiren ayete (Necm, 53/38) dayanarak reddetmesini de misal olarak gösterebiliriz.¹³

Muhammed b. Rabî, bir defasında, Sahîh-i Buhârî’de de mevcut olan şu hadisi rivâyet etmişti: “*Allah Teâlâ, kendi rızasını arayarak “Lâ ilâhe illallah” diyen kimseye cehennem ateşini haram etmiştir.*” Orada hazır bulunan Ebû Eyyûb el-Ensârî bu sözü duyar duymaz: “Vallahi Hz. Peygamberin böyle bir söz söylediğini zannetmiyorum” demiştir. Böylece O, bu sözü, bildiği ayeti kerimelere muhalif bulduğu ve Hz. Peygamber (SAV)’den buna benzer bir söz işitmediği için kabul etmemiştir. Demek oluyor ki, Ebû Eyyûb, Muhammed b. Rabî’in hadisi yanlış anladığını veya tam ifade edemediğini düşünerek hadis metnini tenkid etmiştir.¹⁴

İbn Ebî Leylâ, Kasım b. Muhammed, Recâ b. Hayve (112/730), Muhammed b. Sîrîn (110/728), Ebu’z-Zinâd (132/749), Yahyâ b. Saîd (143/760) ve daha başkaları gibi İslam tarihinin birinci asrının ikinci, ikinci asrının birinci yarısında yetişmiş tabiinin büyük kısmı, Peygamber (SAV)’in hadislerini kendilerinden aldıkları salâhiyetlilere karşı son derece dürüst ve titizdiler.¹⁵

İbn Sîrîn (110/728): “Şüphesiz bu ilim, dindir. Öyle ise dininizi kimlerden aldığınıza dikkat edin” diyerek, isnâdın ehemmiyetini vurgulamıştır.¹⁶ Isnâdın ne zaman sistemli bir şekilde tatbik edilmeye başladığını, yine İbn Sîrîn’den öğreniyoruz: “Eskiden isnâdı sormazlardı. Fitne ortaya çıkınca, “Bize râvîlerinizin adlarını söyleyin”

¹² Kandemir, Yaşar, *Mevzû Hadisler*, 120.

¹³ Erdoğan, Mehmet, “*Batınî İnkıta*”, M.Ü.İ.F. Dergisi, 4. sayı, 417.

¹⁴ Kandemir, Yaşar, a.g.e., 121.

¹⁵ Sıddikî, M. Zübeyr, a.g.e., 69.

¹⁶ Müslim, *Sahîh (Mukaddime)*, 39.

demeye başladılar. Şimdi ehl-i sünnete dikkat ediliyor ve onların hadisleri kabul ediliyor; ehl-i bidata bakılıyor, onların hadisleri kabul edilmiyor.”¹⁷ Abdullah b. Mübârek (181/797) de “İsnâd dindendir, eğer isnâd olmasa idi, muhakkak her isteyen istediğini söylerdi” diyerek senedsiz hadis rivâyetinin kabul edilmediğini beyan etmiştir.¹⁸

Hatta Hâkim en-Neysâbûrî (405/1014) ve bazı arkadaşları أو أثاره من علم (Ahkâf, 46/14) ayetini إسناد الحديث (Hadisin isnâdı) olarak ifade etmişlerdir.¹⁹

Görüldüğü gibi, çok erken tarihlerden itibaren hadislerde isnâd tatbik edilmeye başlanmıştır. Bunun uygulanmasıyla, sened ve metin tenkidi prensipleri de teşekkül etmiştir. Zaten, uygulamalı olarak Hz. Peygamber zamanından itibaren var olan bu prensipler, zamanın ilerlemesi ve isnâd zincirindeki halkaların uzaması sebebiyle bir çok kavaiidi de beraberinde getirmiştir.

M. Zübeyr es-Sıddıkî, isnâdın tenkidi hususunda iki maddeye dikkatleri çekmiş ve bunu misâllerle izah etmiştir:

“ Her hadis, hüviyetlerinin, şüphe götürmeyen karakterlerinin, yüksek kafa ve kalp vasıflarının tesbit edilmiş olması gereken kesiksiz râvîler zinciri yolu ile ilk râvîye kadar geri götürülmelidir.

Zaman zaman kalabalık halk huzurunda vukû bulan bir vakayı nakleden her hadis, ilk olarak müteaddid râvîler tarafından rivâyet edilmiş olmalıdır.

Bu prensiplere binaendir ki, bunlara uymayan çok sayıda hadis, bütün mühim hadisçiler tarafından reddedilmiş ve mevduat eserlerine girmiştir. Ebû Hureyre tarafından tek başına rivâyet edilen, Peygamber (SAV)’in bütün ibadetlerinde Besmele’yi yüksek sesle okumakta oldukları hadisi, bu sınıfa bir misaldir. Bir diğer misal de, sadece Ebû Bekr (RA) tarafından rivâyet edildiği söylenen ve ezan okunduğu zaman, Peygamber (SAV)’in ismi söylendiğinde müslümanların baş parmaklarını öptüklerini beyân eden hadistir. Bu hadislerin her biri, hadisçiler tarafından

¹⁷ Müslim, a.g.e., 40.

¹⁸ A.g.e., 42.

¹⁹ Kasımî, *Kavâidu’t-Tahdis*, 201.

reddedilmiştir. Zira rivâyet edilen olaylar, her gün müteaddit defalar, kalabalık bir grup Müslüman huzurunda vuku bulmuşken, o, bir tek sahabe tarafından rivâyet edilmiştir.”²⁰

Sıddıkî, hadis metinlerinin tenkidi ile ilgili de aşağıdaki umumi prensipleri vaz’ etmiştir:

“ Bir hadis, bu konudaki otoriteler tarafından sahîh ve mevsûk diye kabul edilen diğer hadislerle aykırı olmamalıdır. O, Kur’an metnine veya İslamın kabul edilen temel prensiplerine de aykırı olmamalıdır.

Bir hadis, aklın ve fitratın kanunlarına ve herkes tarafından kabul edilen tecrübe verilene aykırı olmamalıdır.

Önemsiz iyilikler için gayr-i mütenasip mükafat veya alelâde günahlar için mütenasip olmayan şiddetli cezaları ihtiva eden hadisler, umûmen mevsûk kabul edilmemelidir.

Şahısların, kabilelerin ve yerlerin üstünlüklerini ve medihlerini ihtiva eden hadisler, genel olarak reddedilmelidir.

Peygamber (SAV)’in peygamberlik makamına uymayacak veya kendisine yakışmayacak ifadeleri ihtiva eden hadisler reddedilmelidir.”²¹

İbn Kayyım el-Cevziyye (751/1350) de “Bir insan aşık olur, iffetli olarak yaşar ve sonra da ölürse, şehit olur.” mealindeki zayıf hadisi şu sözlerle tenkid eder: “Bu hadisin isnâdı güneş gibi olsa, o yine hata, yine vehim olurdu.”²²

Hadis tenkidinin bir bölümü olan İlel İlmi, râvîlerin yapmış oldukları hata, vehim ve yanlışlıkları inceler ve tespit eder. Dolayısıyla isim olarak olmasa da, uygulamalı olarak Hz. Peygamber’in döneminde de mevcuttur. Hz. Peygamber’in şu sözü konuyu açıklayıcı mahiyettedir: “*Ben de sizin gibi bir insanım. Siz nasıl unutuyorsanız, ben de unutabilirim. Unuttuğumda bana hatırlatın.*”²³ Daha önce de zikrettiğimiz gibi, sahabîler hadis rivâyetinde son derece hassas ve titizdiler. Hz. Ebû Bekr’in Muğire b. Şu’be’den ninenin mirası ile ilgili hadisine şahit istemesi,²⁴ Hz. Ali’nin râvîlere yemin

²⁰ Kasımî, a.g.e., 171-172.

²¹ A.g.e., 173.

²² Kandemir, Yaşar, a.g.e., 121.

²³ Buhârî, Salat, 31.

²⁴ İbn Mâce, Ferâiz, 4.

ettirmesi²⁵ vb. vakalar, sahabenin hassasiyetini gözler önüne sermek için yeterlidir. Daha sonraki tabakalarda da aynı hassasiyet, farklı usûllerle devam etmiştir. İlel alimlerinin (Buhârî, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, İbnu'l Mehdî, İbn Ebî Hâtim, Ebû Zur'a vb.) bu alanda tasnif ettikleri eserler iki şeyin göstergesidir:

a. Hadislerde sened ve metin tenkidi yapılmadığı gibi iddiaların yersizliğini gösterir ve bu iddiaları çürütecek deliller sunar.

b. Hz. Peygamber (SAV)'in söz, fiil ve takrirleri karşısında, ulemanın gösterdiği hassasiyet, duyarlılık ve ciddiyet takdire şayandır.

C. İLLET

1. Lugat Mânâsı

İllet, sözlükte ikinci defa su içmek ya da içmeye devam etmek mânâsındadır.

عَلَّتْ الْإِبِلَ “Deve tekrar su içti” gibi. İbnu'l Arabî, bu kelimenin “hastalık” anlamına geldiğini de söylemiştir. لَا أَصَابُكَ بَعْلَةً “Allah sana bir hastalık vermesin” gibi. Ayrıca, sahibini işinden alıkoyan bir olay ve hal mânâsında da kullanılır. Sahabî Asım b. Sâbit'in مَا عَلَتِي وَأَنَا جُلْدُ نَائِلٍ “Ne özürüm var ki, ok atmada mahir olduğum halde, cihada katılmıyorum” sözü, hiçbir mazereti yokken, insanı yapmak istediği işten alıkoyan durum mânâsındadır.²⁶

Ayrıca illet, sebep (هَذِهِ عَلَتُهُ), özür, hades ve arızilik gibi anlamları da içermektedir.²⁷

İllet tef'îl babında, ovalamak, alıkoymak ve meşgul etmek demektir. عَلَّلَهُ بِطَعَامٍ

“Onu yemekle oyaladı”, عَلَّلَ الصَّبِيَّ بِالشَّيْءِ “Çocuğu bir şeyle avuttu” gibi.²⁸

²⁵ Hâkim en-Neysâbü'rî, *Marifet-u Ulumi'l-Hadis*, 15.

²⁶ İbn Manzûr, *Lisânu'l Arab*, XI, 467-474.

²⁷ A.g.e.

²⁸ A.g.e.

İlletin tef'îl babında ism-i mefûlû, mualleldir. Muallel terimi, hadisçiler arasında tartışmalara sebebiyet vermiştir. Bir kısım hadisçi, ma'lul teriminin doğru olduğunu savunurken, diğer bir kısım da aksini iddia etmiştir. Bu tartışmalara son noktayı Ahmed Naim koymuştur: “Doğrusu mu'all'dir. Fakat yanlış da olsa ıstılâhen tekerrür eden “muallel” kelimesidir.”²⁹

2. İlletin Istılâh Anlamı

Görebildiğimiz kadarıyla illetin tarifini veren ilk hadisçi, Hâkim en-Neysâbü'rî (405/1014) olmuştur:

هو علم برأسه غير الصحيح والسقيم والجرح والتعليل

“İlel ilmi, sahîh, sakim, cerh ve ta'dîlin dışında müstakil bir ilimdir.” Hâkim sözüne şöyle devam etmiştir:

وإنما يعلل الحديث من أوجه ليس للجرح فيها مدخل

“Hadis, cerhle alakası olmayan bir çok cihetten illetlendirilebilir.”³⁰

Hâkim, cerh ve ta'dîlin illet çerçevesinde ele alınmayacağını söylemekle, illetin kapsam alanını kısaltmıştır. Halbuki bu, ilel alimlerinin kitaplarında izlediği yöntem muhalif bir tariftir. Çünkü illetle alakalı eserlerde, râvînin cerhi sebebiyle illetlendirilen bir çok habere rastlanmaktadır.³¹

İbnu's Salâh (643/1245)'ın tarifi ise daha sınırlı olmuştur:

المعل هو الذى أطلع فيه على علة تقدر في صحته مع ان ظاهره السلامة منها

“Muall, zahirde sahîh görünmekle beraber, hadisin sıhhatine zarar veren gizli bir kusurun bulunmasıdır.”³² Bu tarif bir devrin de başlangıcı olmuştur. Çünkü illet, ma'lul

²⁹ Babanzâde, Ahmed Naim, *Tecrid Mukaddimesi*, I, 176.

³⁰ Hâkim, en-Neysâbü'rî, a.g.e., 112.

³¹ Hemmâm Abdurrahim, *el-İlel fi'l hadis*, 17.

³² İbnu's-Salâh, a.g.e., 42.

olarak ifade edilmiştir. Fakat bu tarif de, isnâda vaki' olan illetleri söz konusu etmiş, metinle alakalı olanları zikretmemiştir.³³

İbnu's Salâh'ın bu tarifinden yola çıkarak hadis alimleri, bir hadisin illetli olabilmesi için iki şartı olduğunu söylemişlerdir:

- a. Kapalılık, gizlilik,
- b. Hadisin sıhhatini zedelemek.

Bu iki şarttan biri olmazsa, yani illet, zahir olursa ya da hadisin sıhhatine zarar vermeyecek derecede olursa, o takdirde ıstılâhi anlamıyla “illet” diye isimlendirilmez.³⁴

İlet, ıstılâhi anlamının dışında da kullanılabilir. Hadise yönelik herhangi bir ta'n sebebine, gizli ve zedeleyici olmasa da illet diyebiliriz.³⁵

D. İLELÜ'L HADİS İLMİ

Hadis ilimleri grubuna bağlı her ilim dalının müşterek gayesi, Hz. Peygamber'e (SAV) ait olan sözlerle ona izafe edilen yalanları ayırt etmektir. Bunu, belirli usûllerle yine belirli ilim dalları gerçekleştirir. Hadis usûlünün ince süzgeçlerinden geçen her haber, artık tehlikeyi atlatmış sayılmamaktadır. Burada mütehassıs olan, sezgiye mâlik muhaddislerce gerçekleştirilen bir imtihan, bir ayıklama daha geçirmesi gerekmektedir. Hadis illetleri dediğimiz ilim dalı, işte bu son kontrolü yapar.³⁶

İlet, terim olarak hadiste bulunan ve hadisin sıhhatine zarar veren herhangi bir kusur mânâsına geldiğine göre İlelü'l Hadis İlmi de, hadisin isnâdında yahut metninde bulunan; dışarıdan fark edilmeyip ancak inceleme sonucu ortaya çıkan gizli kusurları konu olarak alan ilimdir.³⁷

1. Gayesi ve Mevzuû

İlel İlmi, sika râvîlerin rivâyetlerindeki hata ve vehimleri tesbit eder, inceler ve hadisleri bu tür hatalardan korumayı gaye edinir. Bu yönüyle, cerh ve ta'dilden daha kapsamlıdır. Çünkü cerh ve ta'dil bir kelime, bir satır veya bir sayfa ile sona ererken,

³³ Hemmâm Abdurrahim, a.g.e.

³⁴ Tahhân, Mahmûd, *Teyisîru Mustalahi'l Hadis*, 99.

³⁵ A.g.e., 100.

³⁶ Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri Ve Hadis Tarihi*, 61.

³⁷ Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 155-156; Şakir, Ahmed Muhammed, a.g.e., 54.

İlel İlmi, sika râvîlerin hangi hocalardan hadis aldıkları, ne zaman zabt edip, ne zaman unuttukları, nasıl hadis rivâyet ettikleri gibi hususları derinlemesine inceler.³⁸

Ali b. el-Medîni (234/848), İbn Uyeyne'nin illetli hadislerini on üç cüz halinde tahrîc etmiştir; halbuki Süfyân b. Uyeyne, sebt ve sika bir râvîdir. Lakin bu, O'nun hadislerinin tümünün kusursuz olduğu mânâsına gelmez. Sonuçta O da bir insandır, hata edebilir.³⁹

İlel İlmi, Dirâyetül Hadis İlmi'nin kısımlarından biridir. Alimler, bu ilme çok büyük bir ehemmiyet vermişlerdir. Hâkim en-Neysâbü'rî (405/1014), İlel İlmi hakkında şunları söylüyor: "Sahîh, sakîm, cerh ve ta'dîlden apayrı, müstakil bir disiplindir."⁴⁰ Aslında hadis ilimlerinin çoğu, İlel İlmi içerisinde yer alır; inkıtâ', irsâl, idâl, idrâc, kalb, ızdırâb gibi sebeplerle hadis illetlendirilir. Dolayısıyla bu usûl kaideleri, İlel İlmi'nin ilgi alanındandır.⁴¹

İllet, sika râvîlerin hadislerinde, gizli olarak bulunur. İlel kitaplarında, hadislerin cerhle de illetlendirildiğine rastlamaktayız: Bir râvî hakkında metrûk ya da münkerü'l hadis denmesi gibi. Sika râvîlerin hadislerinde, râvîlerin durumları ile ilgili bu tür kâdih kusurlar mevcutsa, o zaman bunlar da, İlel İlmi'nin ilgi alanı içerisinde yer alır: Zührî'nin Süleymân b. Erkam'dan, Mâlik'in Abdülkerim Ebû Umeyye'den, İmâm Şâfiî'nin İbrahim b. Ebî Yahyâ'dan ve diğer mütehassıs ulemânın zayıf ve mecrûhlardan rivâyeti gibi. Zührî, Mâlik, ve Şâfiî'nin hadisdeki konumları, zayıf ve metrûk râvîlerin durumunu gizli kılıyor ve hadis, bu mecrûh râvînin durumu sebebiyle mâlûl oluyor.⁴²

İlel İlmi'nin mevzuû hakkında verdiğimiz bu ön bilgiden anlıyoruz ki, illet çeşitlerinin sınırlandırılmaması ve illet olarak tespit edilen kusurların kâdih olup olmadıklarının belirlenmesi, bu ilmin zorluğunun sebepleridir.⁴³

Bu ilmin yüceliğini göstermek için, Abdurrahmân b. Mehdî'nin (198/813) şu sözü yeterlidir, sanıyorum:

³⁸ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 23.

³⁹ A.g.e.

⁴⁰ Hâkim, en-Neysâbü'rî, a.g.e., 112.

⁴¹ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 26.

⁴² A.g.e., 26-27.

⁴³ Tekineş, Ayhan, *İlelül Hadis İlmi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 27.

"لأن أعر ف علة حدیث هو عندی احب إلی من أن أكتب عشرين حدیثا لیس عندی"

"Bilmediğim yirmi hadisi yazmaktansa, bildiğim bir hadisin illetini öğrenmem, benim için daha makbûldür."⁴⁴

Yine İbn Mehdî, bu ilmin Allah'ın bir lütfu olduğuna, şu sözleriyle işaret ediyor: "Hadis ilhamla anlaşılabilir. Hadisin illetlerini açıklayan bir alime 'Bunu neye dayanarak söylüyorsun?' diye sorsanız, size delil gösteremez."⁴⁵

İbn Mehdî'nin bu sözü, mütehasıs hadisçilerin hadisle olan iştigallerini göstermek için yeterlidir. Görüldüğü gibi, İlel'in mevzuû, gayesi ve zorluğu bu ilmin önemini daha da artırmıştır.

2. Tarihçesi:

Asr-ı saadetten itibaren adil ve sika râvîlerin hataları tenkit edilmiş, sahabîlerin yanlış rivâyetleri düzeltilmiş, eksik bırakılan bölümler tamamlanmış ve bu işe "istidrâk" adı verilmiştir. İletler, ilk bakışta anlaşılamayacak gizli kusurlar olduğu için, istidrâklerden az da olsa farklıdır. Başta Hulefâ-i Râşidîn olmak üzere ileri gelen sahabîler, Hz. Peygamber'in vefatından sonra hadislerin dikkatsiz bir şekilde rivâyet edilmemesi için bazı tedbirler almışlarsa da yine de çeşitli sebeplerle bir kısım hatalar meydana gelmiştir. Ayrıca fitnelerin ortaya çıkması, yalancılığın yayılması ve uydurma rivâyetlerin görülmesi üzerine isnâdlar araştırılıp, hadis râvîlerinin tenkidine başlanmıştır. İbn Abbâs, Hz. Ali'den nakledilen haberleri inceleyerek, hatalı bulduklarını reddetmiş, bazen O'nun böyle bir şey söylemeyeceğini belirterek haberi incelemeye bile gerek duymamıştır.⁴⁶

İlel'ül Hadis İlmi, hadis ilimlerinin ilk teşekkül devrinde, Cerh ve Ta'dîl İlmi'nden hemen sonra, Muhtelifu'l Hadis İlmi ile birlikte doğmuştur. Yani, Hadis İlmi'nin "altın çağı" kabul edilen h. III. asrın ilk yıllarında.⁴⁷

Ricâl İlmi'nin ilk âlimi kabul edilen Şû'be b. el-Haccâc (160/776), İlel İlmi'nin de ilk alimidir. Şû'be, Cerh ve Ta'dîl'i tafsilatlı olarak ele alan, senedlerin ittisâli ve

⁴⁴ Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., 112.

⁴⁵ A.g.e., 113; İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 135.

⁴⁶ Tekineş, Ayhan, "*İlel'ül Hadis*", DİA, XXII, 84.

⁴⁷ Çakan, İsmail Lütfî, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 53.

inkıta'ı ve İlel İlmi'nin inceliklerinden bahseden ilk kişidir. Ondan sonra gelenler, bu konularda O'nu izlemişlerdir.⁴⁸ O'nun için, Süfyân Sevrî (161/777), "Hadiste müminleri emiri" derken, Şâfî de (204 /819) "Şû'be olmasaydı, Irâk'ta hadis bilinmezdi" demiştir. Şû'be'yi, Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198/813), Yahyâ b. Maîn (233/847) ve Ahmed b. Hanbel (241/855) takip etmiştir.⁴⁹

İlel'ül hadis, Şû'be ile bir ilim haline gelmiş, talebesi Yahyâ b. Saîd el Kattân'da, İlel'e dair ilk kitabı kaleme almıştır. Ali b. el-Medîni, Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'in kitaplarında, ricâl bilgileri ile hadislerdeki illetlere dair malûmat beraber işlenmiştir. Bu yüzden onların kitaplarının adlarında, genellikle "*Mârifetu'r-Ricâl*" ve "*İlel'ül hadis*" terimi beraber geçmektedir. Daha sonra, râvîlerin tenkid edilmeleri neticesinde haklarında sika-zayıf şeklinde açıklamaların yapıldığı bransa Cerh-Ta'dîl İlmi, hadislerin sened ve metinleri üzerinde yapılan araştırmalar neticesinde bir takım kusurların gösterildiği ilim dalına ise "İlel'ül Hadis Bilgisi" denmiştir.⁵⁰

Müsned tertibindeki ilk ilel kitabını Ya'kûb b. Ebî Şeybe (262/875) telif etmiş, Ebû İsâ et-Tirmizî (279/892) de, *el-Camiu's-Sahîh*'in de, illet konusunu müstakil bir bölümde ele almış, bu bölümü şerheden İbn Receb'in (795/1392) çalışması, İlel'in dirayet açısından incelendiği tek eser olmuştur.⁵¹

Bu alanın uzmanları arasından, Ali b. el-Medîni (234/848), Abdurrahmân b. Mehdî (198/813), Ahmed b. Muhammed b. Hanbel (241/855), Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (256/869), Ya'kûb b. Ebî Şeybe (262/875), Ebû Zur'a er-Razi (264/878), Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (261/874), İbn Ebî Hâtim (327/938), Ebû İsâ Muhammed et-Tirmizî (279/892), Ebû İshâk en-Neysâbü'rî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hallâl, Dârâkutnî (385/995), Ebu'l Ferec İbnu'l Cevzî (597/1200), Efram b. Ebî Bekr, İbn Hacer (852/1148) ... gibi değerli zatlara rastlamaktayız.⁵²

E. İLEL KONUSUNDA ÇALIŞANLAR VE ESERLERİ

İlel İlmi'nin zorluğu sebebiyle, bu alandaki eserlerin az olduğunu söyleyenlere karşı M. Tayyib Okiç, şunları söylemektedir: "Bu branşın ağırlığını itiraf etmekle

⁴⁸ İbn Receb, a.g.e., 122.

⁴⁹ A.g.e., 122-123.

⁵⁰ Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, 339.

⁵¹ Tekineş, a.g.e., 85.

⁵² Koçkuzu, a.g.e., 63.

beraber, ben, bu sahadaki eserlerin az olduğunu düşünmüyorum. Çünkü meşhûr hadisçilerden çoğu, bu mevzûda değerli eserler vermişlerdir.”⁵³ Bu eserler ve müellifleri hakkında bilgi vermeden önce, ehemmiyetine binaen, şu hususu zikretmek istiyorum: “İlet ismi, sıhhati zedeleyen gizli sebeplerin dışında râvînin kizbi, fisk ve gafleti , su-i hıfzı gibi diğer gizli olmayan cerh sebeplerine de itlâk olunmuştur. İlel adı altında kaleme alınmış kitaplarda, tarîfi verilen ıstılâhi mânâsının dışında tüm zâf sebeplerini içeren hadislerin zikrine yer verildiği gözlenir. Bu tür kitaplar incelenirken, bu durum göz önüne alınmalıdır.”⁵⁴

1. Şu’be b. El-Haccâc (160/776)

Şu’be b. el-Haccâc b. Verd Ebû Bistâm el-Ezdî el-İtkî el-Vasîfî. Basralıdır. Hadiste müminlerin emiri olan nadir şahsiyetlerden biridir. 160 senesinde vefât etmiştir.⁵⁵

Ebû Hâtım er-Râzî, O’nun hakkında şöyle söylemiştir: “Şû’be’yi bir adamdan hadis rivâyet ediyor görürsen, bil ki o sikadır.” Yahyâ b. Saîd el Kattân’da , “Şu’be insanlar arasında, hadisi en iyi bilendir” diyerek, O’nun hadis alanına ne kadar vâkıf olduğunu göstermek istemiştir.⁵⁶

Biraz önce de işaret ettiğimiz üzere, cerh ve ta’dîli tafsilatlı bir şekilde ele alan, senedlerin inkıta’ı ve ittisâli ile İlel İlmi’nin inceliklerinden bahseden ilk kişi Şu’be olmuştur.⁵⁷

Şu’be b. el-Haccâc, İlelü’l hadis’in bir ilim dalı haline gelişine vesile olurken; bu alandaki ilk eser, O’nun talebesi Yahyâ b. Saîd el-Kattân’a nasip olmuştur.

2. Yahyâ b. Saîd el Kattân (198/814) ve Kitâbu’l İlel’i

120 yılında doğmuştur. Hişâm b. Urve, Atâ b. Sâib, İbn Arrâk, Humeyd et-Tavîl, Süleymân et-Teymî, A’miş gibi devrin ünlü alimlerinden ders aldı. İbn Mehdî, Affân,

⁵³ Okiç, Tayyib, *Kitabu’l İlel*, I, 7 (Önsöz).

⁵⁴ Kettâni, *er-Risâletü’l Müstatrafe*, dipnot ve trc. Yusuf Özbek, 322.

⁵⁵ Kettâni, a.g.e., 129.

⁵⁶ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 28.

⁵⁷ İbn Receb, a.g.e., 122.

Müseddid, Ahmed b. Hanbel, Fellâs gibi ülema da Yahyâ b. Saîd öğrencileri arasında yer almaktadır.⁵⁸

Şû'be Yahyâ'yı kendisiyle ilgili meselelerde hakem seçmiştir. Bu, O'nun hadis ilmindeki otoritesini de göstermektedir.

Yahyâ b. Saîd el-Kattân'ın ilel alanında yazmış olduğu eser, günümüze ulaşamamıştır.

3. Yahyâ b. Maîn (233/848) ve et-Tarîh ve'l- İlel'i

H. 158 senesinde doğmuştur. Ebû Hanîfe'nin mezhebine bağlıdır. Sayılamayacak derecede birçok kimse, O'ndan rivâyette bulunmuştur. Cerh ve ta'dîl imamıdır. 233 senesinde, Medine'de vefât etmiştir.

İbnu'l-Medîni, O'nun hakkında şöyle demiştir: "Yahyâ b. Maîn gibi (çokça) hadis yazan birini bilmiyorum." Kendisi de, "Elimle bir milyon hadis yazdım" diyerek, hadislerle çokça iştigal ettiğini belirtmiştir.⁵⁹

Yahyâ b. Maîn, ilel ve tarih ilminde mütehasısdır. *et-Tarîh ve'l-İlel*'i, Yahyâ b. Maîn'in talebesi Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî rivâyet etmiştir. Yahyâ b. Maîn'in ricâl ile ilgili tespitlerini nakleden Abbâs ed-Dûrî, bazen hocasının görüşlerini desteklemek veya açıklamak için başka hadisçilerin görüşlerini de desteklemektedir. Toplam dört cilt olan eserin son iki cildi orjinal kitaptır. Bu baskıda toplam 5414 rivâyet vardır.⁶⁰

4. Ali b. Abdillâh el-Medîni (234/848) ve İlelü'l Hadis ve Ma'rifetu'r-Ricâl'i

Ebu'l Hasan Ali b. Abdillâh b. Câfer b. Nüceyh es-Sâdi el-Medîni. 161'de doğmuştur. Babası, Hammâd b. Zeyd, İbn Uyeyne gibi hadisçilerden ilim tahsil etmiştir. Buhârî, Zühli, Ebû Davud, Ebû Ya'la, Beğavî gibi alimler, talebeleri arasındadır.⁶¹

Buhârî, hocası Ali b. el-Medîni hakkında şunları söylemektedir: "Hiç kimsenin yanında, kendimi küçük görmedim; fakat Ali b. el-Medîni hariç."⁶²

⁵⁸ Zehebî, *Tezkiratu'l Huffâz*, I, 298-300.

⁵⁹ Kettâni, a.g.e., 129.

⁶⁰ Tekineş, Ayhan, *İlelü'l Hadis İlmî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 67.

⁶¹ *Tezkiratu'l Huffâz*, II, 428-429.

⁶² Kettâni, a.g.e., 127.

Eserinin büyük bir kısmı, ilele dair cüzleri içermektedir: İlelü'l Mûsned, İsmâîl Kâdî'nın kaleme aldığı İlel, İlelü Hadis-i İbn Uyeyne, Vehm ve Hata, İhtilâfu'l Hadîs, el-İlelü'l Mûteferrika gibi.⁶³

Sahabeden itibaren isnâdların dayandığı muhaddisler ve hadis ekolleri hakkında bilgi vermektedir (nşr. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, 1972; nşr. Abdulmu'ti Emin Kal'acî, Halep, 1400/1980).⁶⁴

5. Ahmed b. Hanbel (241/855) ve Kitâbu'l İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl'i:

Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl b. Esed ez-Zühî eş-Şeybânî el-Mervezî. 164'te doğmuştur. Süfyân b. Uyeyne, Abbâd, Yahyâ b. Ebî Zâide hocaları arasındadır. Buhârî, Müslim, Ebû Davûd, Ebû Zur'a da talebelerinden bazılarıdır. Ebû Zur'a, O'nun bir milyon hadisi hıfzettiğini söylemiştir. 241 yılında vefât etmiştir.⁶⁵

Kitabu'l İlel'de üzerinde durulan illetler, hadisin senedindeki kopukluklar, hadisin şâz ve münker olması, râvînin o hadisi rivâyetinde tek kalması, bir hadisin farklı şekillerde rivâyet edilmiş olması, hadislerle yapılan ilâveler tashîf ve tahrîf gibi hususlardır. Râvîlerle ilgili olarak da, onların kimlik bilgileri, cerh-ta'dîl durumları, akideleri, hoca ve talebeleri ile zaman zaman vefat tarihleri açıklanır.⁶⁶

İbn Ebî Hâtim'in, İmâm Ahmed'in oğlu Abdullah ile yazışma suretiyle (kitabet) bu kitabın muhtevâsından birçok hususu *el-Cerh ve ve't-Ta'dîli*'nde nakletmiş olması, onun önemli bir kaynak olduğuna delildir. Abdullah'ın biyografisinde “bana babasına ait mesâîli ve ilelü'l hadisi yazdı” şeklinde açıklama yapan İbn Ebî Hâtim, Ahmed'den gelen bilgileri aynı zamanda Abdullah'ın dışındaki kaynaklardan da elde etmiş, böylece hangi rivâyet metodu ile olursa olsun, bu kitabı kaynak olarak tam bir serbesti ile kullanmıştır.⁶⁷

Kitapta ricâl ve ilel bilgileri yanında, İmâm Ahmed'in başta fikhî meseleler olmak üzere, değişik konulardaki icthadları da bulunmaktadır.⁶⁸

⁶³ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 30.

⁶⁴ Tekineş, Ayhan, a.g.e., 69.

⁶⁵ *Tezkiratu'l Huffâz*, II, 431-432.

⁶⁶ Eren, Mehmet, a.g.e., 345.

⁶⁷ A.g.e., 344.

⁶⁸ A.g.e., 346.

Talat Koçyiğit ve İsmail Cerrahoğlu tarafından ilk cildi 1963'te, ikinci cildi 1987'de İstanbul'da tahkikli olarak yayınlanmıştır.

Ayrıca eser, Muhammed Husâm tarafından "*el-Cami' fi'l-İlel ve Marifeti'r-Ricâl*" adıyla da neşredilmiştir (1410/Beyrut).

6. Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (256/869) ve İlel'i

Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Muğire. 194'te doğmuştur. Belh, Bağdad, Kûfe, Şam, Askalan, Dımeşk gibi ilim merkezlerine yolculuk yapmış ve bu şehirlerin alimlerinden hadis almıştır. Tirmizî, İbn Huzeyme, İbn Ebî Davûd, Firebri, Ebû Kureys ve daha birçok kişi O'ndan hadis rivâyet etmiştir.⁶⁹

Buhârî'nin *el-İlel'*ini, müelifinden rivâyet eden Abdullah b. Muhammed b. Hasan eş-Şarkî'dir. Eser, günümüze kadar gelememiştir.⁷⁰

7. Muhammed b. Yahyâ ez-Zührlî (259/872) ve İlelü Hadisi'z-Zührî

Ebû Abdillâh Muhammed b. Yahyâ b. Abdillâh b. Hâlid b. Fâris b. Züeyb ez-Zührlî en-Neysâbûrî. Vefâtı hakkında farklı görüşler mevcuttur. "Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî'nin Hadisleri" adlı eseri, Zühriyât diye isimlendirilmiştir. İki mücelledtir. Bu kitabına büyük itina göstermiştir.⁷¹

Eser, günümüze kadar gelememiştir.

8. Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (261/874) ve Kitâbu't-Temyîz'i

Ebu'l- Huseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim b. Verd b.Kûşaz el-Kuşeyrî en-Neysâbûrî. 204 yılında doğmuş ve 14 yaşlarındayken hadisle iştiğal etmeye başlamıştır. Hicaz, Irak, Şam ve Mısır'a seyahatler yapmış, birçok defalar Bağdat'a gelmiş ve Bağdat ahalisi O'ndan hadis rivâyet etmiştir.⁷²

İshâk b. Mensûr (251/865), Müslim'e: "Allah seni, Müslümanlar için bâki kıldığı müddetçe, bizler asla hayrdan mahrum kalmayız" demiştir.⁷³

⁶⁹ *Tezkiratu'l Huffâz*, II, 555-556.

⁷⁰ Kettâni, a.g.e., dipnot ve trc., Yusuf Özbek, 322.

⁷¹ Kettâni, a.g.e., 110.

⁷² İbn Hallikân, *Vesfeyâtu'l Ayan*, V, 194.

⁷³ *Tezkiratu'l Huffâz*, II, 589.

Muhaddislerin metin tenkîdiyle ilgili çalışmalarının örneklerini ihtiva eden *Kitabu't-Temyîz*'de 106 rivâyet incelenmiş, eserin diğer bölümleri ele geçmemiştir. (Muhammed Mustafa el-Azami, Riyad, 1982).⁷⁴

9.Ya'kûb b. Şeybe (262/875) ve el-Müsnedü'l Kebiri'l Muallel'

Ebû Yûsuf Yâkûb b. Şeybe b. Salt b. Uşfûr. Ali b. Asım, Yezid b. Hârûn, Rûh b. Ubâde, Ebû'n Nadr hocaları arasındadır. Torunu Muhammed b. Ahmed b. Ya'kûb, O'ndan hadis rivâyet etmişlerdir. Müsned tertibindeki ilk ilel kitabını Ya'kûb b. Şeybe telif etmiştir. 262 senesinde vefat etmiştir.⁷⁵

el-Müsnedü'l Kebiri'l Muallel, tamamlanmamış bir çalışma olup, günümüze yalnızca onuncu cüzü (Müsnedü Emiri'l Müminin Ömer b. el-Hattâb) ulaşabilmiştir (nşr. Sami el-Haddâd, Beyrut, 1940; Kemal Yusuf el-Hût , Beyrut, 1405/1985).⁷⁶

10. Ahmed b. Muhammed Ebû Bekr el-Esram (270/883) ve Kitabu'l İlel'i.

Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Hânî et-Tâî el-Bağdadî. Fakîh ve hafız alimlerin başında gelir. Sünen'i ile meşhurdur. Sünen'i, O'nun, hıfzının derinliğine ve bu alandaki otoritesine delalet eden eşsiz eserlerden biridir.⁷⁷

el-Esram'ın Kitabu'l ilel'i günümüze kadar gelememiştir.

11. Muhammed b. İsâ et-Tirmizî (279/892) ve el-İlelül Kebîr, el-İlelû's Sağîr

İmâm Hâfız Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevra es-Sülemî et-Tirmizî. 209 senesinde Tirmiz'de doğmuştur. 20 yaşlarındayken, ilim için yolculuklar yapmaya başlamıştır. Büyük imâmlarla müzakerelerde bulunmuştur. Özellikle İmâm Buhârî ile. Hocalarının çoğunda Buhârî ile müşterektir. Buhârî, 250-255 yılları arasında, Neysâbûr'da ikamet etmiş, Tirmizî de bu sıralarda, hadis ilminde yoğunlaşmış ve Buhârî'nin hadisteki otoritesine şahid olmuş, ilelül hadis, cerh, ta'dîl ve ricâlde O'nunla münazaralarda bulunmuş, ilim tahsilini tamamlamış, Buhârî'nin ilim ve fadlını kuşanmada müstesna bir mevkiye sahip olmuştur.⁷⁸

⁷⁴ Tekineş, Ayhan, a.g.e., DİA, XXII, 85.

⁷⁵ *Tezkiratu'l Huffâz*, II, 577-578.

⁷⁶ Tekineş, Ayhan, a.g.e.

⁷⁷ Kettâni, a.g.e., 35.

⁷⁸ İtr, Nureddin, *el-İmam et-Tirmizî*, 10-18.

Tirmizî, *el-İlelû'l-Kebîr*'de, Buhârî'den çok istifade etmiştir. Bu kitabındaki illetleri üç kısımda ele alabiliriz:

- a) Gizli kusurlu illetler: Bunların kendilerine has ıstılâhi anlamları vardır.
- b) Gizli olmayıp, zâhir olduğu halde, hadisın sıhhatini ta'n eden kusurlar: Zâfiyet, inkıtâ' gibi.
- c) Hadisin sıhhatine zarar vermeyen kusurlar.⁷⁹

el-İlelû'l-Kebîr, Ebû Tâlib el-Kâdî tarafından tertip edilmiş, Hamza Dîb'in tahkîki ile Ammân 1406/1986'da iki cilt halinde basılmıştır. Tirmizî, bu kitabını, illetler ve ricâl konusunda Buhârî, Ebû Zur'a er-Râzî, ve Dârimî'ye yönelttiği soruların cevaplarından oluşturmuştur.⁸⁰

el-İlelû's-Sağîr ise ilel kitabı olmaktan ziyade, ricâl ilminin bazı konularının anlatıldığı bir kitap olup, İbn Receb el-Hanbelî (795/1392), ona güzel bir şerh yazmıştır.⁸¹

el-İlelû's-Sağîr, Câmi'nin bir cüz'ü olarak değerlendirilmiş ve bir nevi mukaddime kapsamında ele alınmıştır. Fakat Tirmizî, bu cüz'ü, kitabının sonuna koyarak, ona hâtime özelliği vermiştir. İmâmlar, İlel kitabını övmüşler ve onu Sünen'in süsü, zineti kabul etmişlerdir. Nitekim İbnu'l-Esir (606/1206), şöyle söylemiştir: "İlel'de, vâkıf olana gizli kalmayacak derecede, birçok güzel faide bir araya getirilmiştir."⁸²

12. Ahmed b. Abdilhâlik Ebû Bekr el Bezzâr (292/904) ve el-Müsnedü'l Kebîri'l Muallal :

Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Abdilhâlik el-Bezzâr el-Basrî. Meşhur bir hafızdır. 292 senesinde, Ramle'de vefât etti.

İki müsnedi vardır:

1) el-Müsnedu'l- Kebîri'l Muallal: el-Bahru'z-Zâhir diye de bilinir. Bu eserinde Bezzâr, hadislerin sıhhat durumları, râvîlerin teferrüdü gibi hususları incelemiştir.

⁷⁹ İtr, Nureddin, a.g.e., 439-443.

⁸⁰ Eren, Mehmet, a.g.e., 339.

⁸¹ A.g.e.

⁸² İtr, Nureddin, a.g.e., 53.

2) el-Müsnedü's-Sağîrî'l Muallâ. ⁸³

(Millet Ktp, Murad Molla, nr. 572; Köprülü Ktp, nr. 462)

13. Zekerîyya b. Yahyâ es-Sâcî el-Basrî (307/919) ve Kitâbu'l- İlel'i

Ebû Yahyâ diye ma'ruftur. Basra'nın muhaddisidir. 90 yaşına yaklaşırken, 307 senesinde vefat etmiştir. Zehebî (748/1347), O'nun hakkında şöyle söylemiştir: "Ebû Yahyâ'nın, İlel'ü'l hadis dalında derinleştiğini gösteren kıymetli bir eseri mevcuttur." ⁸⁴

İlel alanında yazmış olduğu eserin asıl adı: "*Kitâbu'd-Duafâi ve'l mensubîne ile'l bidatı mine'l muhaddisîn ve'l ilel*" dir.

14. Ahmed b. Muhammed b. Hârûn Ebû Bekr el-Hallâl (311/923) ve Kitâbu'l İlel'i

Hasan b. Arafe, Sâdan b. Nasr, Harb. b. İsmâîl ve Ebû Bekr el-Mervezî gibi zâtlardan ilim tahsîl etmiştir. Yapmış olduğu çalışmalar, O'nun ilminin genişliğini göstermektedir. Hatîb Bağdadî (463/1070), O'nun hakkında şöyle demiştir: "Ahmed b. Hanbel'in ilmüne, eserlerine vakıf olmuş, onları bir araya getirmiş, bunun için yolculuklar yapmıştır." 311 senesinde vefât etmiş, hocası Ebû Bekr el-Mervezî'nin yanına defnedilmiştir. ⁸⁵

Hallâl'ın ilel alanında kaleme aldığı eser, günümüze ulaşamamıştır.

15. Muhammed b. Amr el-Ukaylî (322/933) ve İlel'ü'l Hadis ve Ma'rifetu'r-Ricâl'i

Ebû Câfer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî. Kitâbu'd-Duafâi'l Kebîr adlı kitabıyla meşhurdur. Haremeyn'de ikamet etmiştir. Birçok eserleri vardır. 322 senesinde vefât etmiştir. ⁸⁶

İlel'ü'l hadis ve Ma'rifetu'r-Ricâl adlı eseri, günümüze kadar gelememiştir.

16. İbn Ebi Hâtîm er-Râzî (327/938) ve İlel'ü'l Hadis'i

⁸³ Kettâni, a.g.e., 68.

⁸⁴ A.g.e., 148.

⁸⁵ Tezkiratu'l Huffâz, III, 785-786.

⁸⁶ A.g.e., 833.

Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. 240'ta Rey'de doğdu. Ebû Saîd el-Eşec, Ali b. Münzir, Hasan b. Arafe, Ahmed b. Sinân el-Kattân, Yûnus b. Abdi'l A'la, Muhammed b. İsmail el-Ahmesî, Haccâc b. Şair, Muhammed b. Hasan el-Ezrak, Muhammed b. Abdûlmelik b. Zencûye, İbn Vâre, Ebû Zur'a hocalarından bazılarıdır. Talebeleri arasında Hüseynek et-Temimi, Yûsuf el-Miyâneî, Ebu'ş-Şeyh b. Hayyân, Ali b. Müdrik, Ebû Ahmed el-Hakîm, Ahmed b. Muhammed el-Basîr, Abdullah b. Muhammed b. Esed, Hamd b. Abdullah el-İsfahanî, Ebû Hâtim İbn Hıbbân gibi önemli kişiler vardır.

İbn Ebi Hâtim, babası Ebû Hâtim'le beraber yolculuklar yaptı. Muhammed b. Hammâd et-Tahrânî ile birlikte haccetti. Sonra kendisi Şam, Mısır ve İsfahan'a yolculuk yaptı. Tefsîr, hadis, fıkıh, usûl, kelâm, menâkıb, zühd özellikle de cerh ve ta'dîl ile ricâl alanlarında eser vermiş, hadis ilimlerinde en üst merteye sayılan şeyhülislamlık mevkiine erişmiştir. 327'de, Rey'de vefât etmiştir.⁸⁷

Soru-cevap metoduyla te'lif edilen İlel'ül hadis, sünen eserleri tertibindedir. Kitap, 54 bölümden oluşmuştur. 2840 rivâyet incelenmiştir. Bazen hadis metinleri ihtisar edilmiştir. İbn Ebî Hâtim, genellikle Ebû Zur'a ve Ebû Hâtim'e sorularını yöneltmiş, birkaç yerde farklı şahıslara da yer vermiştir: İbnu'l Cüneyd ve Alî b. el-Medîni gibi. Gerek Ebû Zur'a olsun, gerekse Ebû Hâtim, İbn Ebi Hâtim'in hadisin illeti ile alakalı sorduğu sorulara, (birkaç yer hariç) aynı cevapları vermişlerdir.

Kitapta, sened ve metin yönünden illetler açıklanmış, bazen ravîler hakkında cerh-tâ'dîl hükümleri de yer almıştır. Hâfız İbn Abdilhâdî, bu kitabı şerhetmeye koyuldu ise de, ancak bir cild kadarını tamamlamaya ömrü yetmiştir.⁸⁸

Asıl adı "*Kitâbu'l ilel ve beyânu mâ vaka'a mine'l hata'i ve'l halel fi ba'zi turuki'l ehâdîsi'l mervîyye fi's-sünneti'n-nebeviyye*" olan eser, Muhibbüddîn el-Hatîb (I-II, Bağdat, 1971; I-II, Kahire, 1343-1344/1924-1925; I-II, Beyrut, 1405/1985) ve üzerinde bir doktora çalışması yapan (1414/1993-Câmiatu'l İmâm Muhammed b. Suûd el İslâmiyye, Külliyyetü usûli'd-dîn) Abdullah b. Abdulmuhsin et-Tüveycirî (Riyâd, 1414/1993 tarafından yayımlanmıştır. Yûsuf el-Mar'aşî'nin "*Fehârisu ileli'l Hadis*"

⁸⁷ *Tezkiratu'l Huffâz*, III, 829-831.

⁸⁸ Uğur, *Müctebâ, Hadis İlimleri Edebiyatı*, 160-162.

(Beyrut, 1406/1986), Ebû Muhammed Fâlih eş-Şiblî'nin "*el-Müstahrec min Kitâbi'l İlel li'bni Ebî Hâtim fi'l cerh ve't-ta'dîl*" (Kahire, 1413) adlı çalışmaları da önemlidir.⁸⁹

17. Ebû Ali en-Neysâbûrî (349/960) ve Kitâbu'l İlel'i

Ebû Ali Hüseyin b. Ali b. Yezîd b. Davûd en-Neysâburî. Hâkim en-Neysâburî O'nun için şöyle söylemiştir: "Hıfz, takva, müzakere ve tasnif yönünden, asrında tektir." Nesâî (303/915) ve Ebû Halife ile görüşmüş, çağının muhaddislerinden hadis rivâyet etmiştir.⁹⁰

Kettânî, Ebû Ali en-Neysâburî'nin ilel alanında bir eseri olduğundan bahsetmiş; fakat eser günümüze kadar gelememiştir.⁹¹

18. İbn Hıbbân (354/965) ve Kitâbu'l İlel'i

Ebû Hâtim Muhammed b. Hıbbân b. Ahmed b. Muâz et-Temimî ed-Dârimî el-Büstî (Büst, Horasan taraflarında bir vilayettir). Şafî mezhebine mensuptur. Muhaddis ve fakîhtir. Birçok eserler vermiştir. En önemlisi Sahîh'idir, "*et-Tekâsim ve'l envâ*" diye de adlandırılmıştır. 354' de Büst'te vefât etti ve evinin yakınındaki hadis medresesine defnedildi.⁹²

Kendi kitaplarında ve çeşitli kaynaklarda adı geçmesine rağmen, "Kitâbu'l ilel" i (İlelü'l ahhâr) günümüze kadar gelememiştir. Ayrıca İlelü hadisi'z-Zuhrî (yirmi cüz), İlelü hadisi Mâlik b. Enes (on cüz), İlelü Menâkıbî Ebî Hanîfe (on cüz), Mekkeli ve Horasanlılar'ın infirad ettikleri hadislerle dair on cüzlük gibi eserler de kaleme aldığı; fakat bunların da günümüze ulaşamadığı bilinmektedir.⁹³

19. Râmhürmüzî (360/970) ve Kitâbu'l ilel Fi Muhtari'l Ahbâr'i

Ebû Muhammed Hasan b. Abdirrahmân b. Hallâd el-Fârisî er-Ramhürmüzî. Ramhürmüz (Huzistan civarında meşhur bir şehirdir) şehrine nisbetle bu adı almıştır. Hadis usûlü alanında yazdığı "*el-Muhaddisu'l Fâsıl beyne'r-Râvî ve'l Vâî*" adlı eseri , bu konudaki bilgi ve kaidelerin ilk derlendiği kitap olmuştur.⁹⁴

⁸⁹ Küçük, Raşit, "*İbn Ebî Hâtim*", DİA, XIX, 433.

⁹⁰ İbnu'l İmâd, Şezerâtu'z-Zehab, II, 380.

⁹¹ Kettânî, a.g.e., 148.

⁹² A.g.e., 20.

⁹³ Sönmez, Mehmet Ali, "*İbn Hıbbân*", DİA, XX, 64.

⁹⁴ Kettânî, a.g.e., 55.

İlel alanında, “*Kitâbu’l ilel fî Muhtârî’l Ahbâr*” adlı eseri kaleme almış; fakat kitap günümüze ulaşamamıştır.

20. İbn Adiy el-Curcânî (365/975) ve el-Kâmil fî Duafâi’l muhaddisîn ve İleli’l hadis’i

Ebû Ahmed Abdullah b. Adiy b. Abdullah b. Muhammed b. el-Mübârek el-Curcânî. İbnu’l Kattân diye de mâruftur. İlel, ricâl, özellikle zayıf râvîleri tanımada kendisine müracaat edilen mütehassıs hadisçilerden biridir. 365 senesinde vefât etmiştir. *Kitabu’d-Duafa’ (Kâmil)* cerh alanında yazılmış mükemmel kitaplardan biridir. Bu eserinde Sahîhayn’ın ricâlî de dahil, bir çok râvîyi tenkid etmiştir.⁹⁵

İbn Adiy, eserine geniş bir mukaddime ile başlamıştır. Bu mukaddime hadis rivâyeti ve tenkidıyla ilgili konuları, senetli haberlerle incelemiştir. Sahabî, tabiûn ve tebei tâbiin tabakalarındaki münekkid hadisçileri tanıtmıştır ve tenkid ettikleri rivâyetlerinden örnekler vermiştir. İbn Adiy, eserinde, herhangi bir sebeple zayıflıkla suçlanmış olan hadisçileri incelemiş ve onlar hakkında değerlendirmeler yapmıştır.⁹⁶

İbn Adiy, incelediği hadis râvîlerini, Ahmed isminden başlayarak alfabetik olarak sıralamış ve tenkid etmiştir. İncelediği râvîyi önce tanıtan İbn Adiy, sonra bu râvî hakkındaki kanaatini bildirmektedir. İncelediği hadisçinin hadislerinden mu’allel olanlardan bir kısmını nakletmekte ve bu rivâyetleri “şeyh der ki” ifadesiyle tenkid etmektedir. Eser, ilk defa Süheyl Zekkâr’ın tahkikiyle Beyrut, 1984’te yayınlanmıştır.⁹⁷

21. Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed eb-Masercesi (365/ 975) ve Kitâbun fî’l İlel’i

Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Hüseyin b. Îsâ b. el-Masercis. Dedesi, Masercis’e nispetle bu adı almıştır. Dedesi, hristiyan idi. Daha sonra Abdullah b. Mübârek en-Neysâbü’rî’nin vasıtasıyla müslüman oldu. Mâsercesi’nin, Sahîhayn üzerine yaptığı bir müstahrec çalışması da mevcuttur. 365 senesinde vefât etmiştir.⁹⁸

⁹⁵ A.g.e., 145.

⁹⁶ Tekineş, Ayhan, a.g.e., 75.

⁹⁷ A.g.e., 76.

⁹⁸ Kettânî, a.g.e., 29.

el-Mâsercesi'nin ilel alanında yazmış olduğu eser, 1300 cüzden mürekkep, büyük bir müsneddir.⁹⁹

22. Muhammed b.Ahmed en-Neysâbü'rî (378/988) ve Kitâbü'l İlel'i

Ebû Ahmed Muhammed b. Muhammed b.Ahmed b.İshâk en-Neysâbü'rî el-Kerâbisi. El-Hâkimûl Kebîr" diye mâruftur. Horasan'ın muhaddisidir. Birçok eserleri mevcuttur. Meşhur Hâkim en-Neysâbü'rî (405/1014)'nin hocasıdır. 378'de vefât etmiştir.¹⁰⁰

Kaynaklarda, el-Hâkimûl Kebîr'in İlel adlı bir eseri olduğundan bahsedilmektedir.

23. Ali b. Ömer ed-Dârakutnî (385/995) ve el-İlelü'l Vâride fi'l ehâdisi'n Nebeviyye'si .

Ebû'l Hasan Ali b. Amr b. Ahmed b. Mehdî ed-Dârakutnî. Bağdat'ın büyük bir mahallesi olan Dârakutn'a nisbetle bu adı almıştır. Şâfiî mezhebine mensuptur. 385'te Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰¹

İki bin civarında hadisçiden hadis rivâyet eden Hâkim en-Neysâbü'rî, Dârakutnî gibi hiçbir hadisçiye rastlamadığını söylemiştir.¹⁰²

Dârakutnî, hadis dışındaki başka sahalarda da söz sahibi olan son derece velûd bir müelliftir. Özellikle hadis râvîleri hakkındaki geniş vukûfu, gerek muasırları ve gerek halefleri tarafından takdirle karşılanmıştır. Aynı zamanda bir râvî tenkidçisi olan Dârakutnî'nin râvîler hakkındaki hükümleri, kendisinden sonra telif edilen nakd-i ricâl kitaplarında sık sık tekrarlanmıştır. Meselâ Zehebî'nin "*Mizânü'l i'tidâl fi Nakdi'r-ricâl*" adlı eserine rast gele bir göz gezdirilince, hemen hemen eserin her sahifesinde: "Dârakutnî, O'nun zayıf bir râvî olduğunu ileri sürdü", "Dârakutnî: O zayıf bir râvîdir, dedi" , "Dârakutnî: O'nun hadisleri alınmaz" veya "O, yalancıdır, dedi" , "Dârakutnî : O, güvenilir bir râvîdir, dedi" şeklinde ifadeler rastlanır.¹⁰³

İlel kitaplarının en büyüğü ve en kıymetlisi olarak tavsîf edilen Dârakutnî'nin el-İlelü'l Vâride fi'l Ehâdisi'n-Nebeviyyesi, el-İlelü'l Kebîr, İlelü'l hadîs gibi isimlerle de

⁹⁹ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 33.

¹⁰⁰ Kettâni, a.g.e., 121.

¹⁰¹ A.g.e., 23.

¹⁰² *Vefâyatu'l Ayan*, III, 297-298.

¹⁰³ Yardım, Ali, *Hadis II*, 92.

maruftur. Müsned türünde tertip edilen kitap, günümüze noksan ulaşmasına rağmen , 170 müsnedde 3978'den fazla soru cevabı ihtiva etmektedir. Dârakutnî, bu kitabında iki yüzden fazla hocasından nakilde bulunmuştur. Eseri bizzat kendisi hazırlamamıştır. Öğrencisi Ebû Bekir el-Berkânî O'nun için cem' etmiştir. Müellifinden bunu Ebu Zer Ahmed el-Herevî rivâyet etmiştir. Eser, Mahfûzurrahmân es-Selefi'nin tahkîki ile Riyad'da 1405/1985'den itibaren dokuz cilt halinde neşredilmiştir. Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî (902/1496) tarafından "*Buluğul Emel fî Telhîsi Kitâbi'd-Dârakutnî fi-l ilel*" adıyla telhîs edilmiştir.¹⁰⁴

Önemine binaen, Dârakutnî'nin bir eserine daha yer vermek istiyorum: "*el-İlzâmât (veya el-İstadrâk) ve't-tetebbû*". Eser iki kısımdan müteşekkildir. "*el-İlzâmât*" başlıklı ilk bölümde, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uyduğu halde Sahîh'lerine almadıkları yetmiş kadar rivâyeti zikreder. Bu bölüm bir nevi Sahîhayn'ın istidrâkidir. "*et-Tetebbû*" başlıklı ikinci kısımda ise, iki Sahîh'in müsned hadislerinden 218 tanesini illetli oldukları gerekçesiyle tek tek tenkid eder. Muallak rivâyetleri tenkidlerine konu etmez. Bu eser önce Muhammed Abdulmuhsin el-Kütûbî tarafından, daha sonra da Mukbil b. Hadî tarafından, (Beyrut 1405/1985) neşredilmiştir.¹⁰⁵

24. İbnu'l Cevzî (597/1200) ve el-İlelû'l Mütênâhiye fî'l-Ahbârî'l Vâhiye'si.

Ebu'l Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Ebi'l Hüseyin Ali b. Muhammed b. Ali b. Ali b. el-Cevzî el-Kurâşi et-Teymî el-Bekrî es-Sıddıkî el-Bağdadî. 510 yılında Bağdat'da doğdu. Dedesi el-Cevzî'ye nisbetle İbnu'l Cevzî diye tanındı. Ebu'l Kasım b. Husayn, Ali b. Abdulvâhid ed-Dîneverî, İbnu'z-Zagûnî, Ebû Gâlib Muhammed Hasen el-Mâverdî, Hibetullah b. Ahmed el-Harîrî gibi önemli kişilerin de aralarında bulunduğu, seksen yedi alimden ilim tahsil etti. 520 yılından ömrünün sonuna kadar camilerde ve ilim meclislerinde vaaz verdi. Oğlu Muhyiddin, torunu Şemsuddin Yûsuf b. Ferâğlı, İbnü'd-Dübeysî, İbnu'n-Neccâr, İbnül Halîl, Necîb Abdullâtif meşhur öğrencilerindendir.¹⁰⁶ Fıkıhta Ahmed b. Hanbel'in mezhebini benimsemekle birlikte, O'nu aynen taklid etmemiş, fikhî hükümlerin delillerini araştırıp, ona göre hareket

¹⁰⁴ Eren, Mehmet, a.g.e., 339.

¹⁰⁵ Polat, Selahattin, *Hadis Araştırmaları*, 92.

¹⁰⁶ *Tezkiratu'l Huffâz*, IV, 1342.

etmeyi gerekli görmüştür.¹⁰⁷ İslamî ilimlerin hemen her dalında eser vermiş (250 civarında) olan İbnu'l Cevzî, 597 yılında Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁰⁸

el-İlelü'l Mütênâhiye, sünen kitapları tertibinde telif edilmiş olup, otuz dokuz bölüm (kitâb) ve her bölümde de bab başlıkları olmak suretiyle oluşturulmuştur. Müellif önce hadislerin tarîklerini verir, daha sonra da hadîs hakkında münekkidlerin görüşlerini nakleder. İmâm Mâlik, Yahyâ b.Maîn, Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Ebû Zur'a, Ebû Hâtîm, İbn Hıbbân ve Darâkutnî gibi münekkidlerin değerlendirilmelerinden sonra, bazen kendi kanaatlerine de yer verir.

İbnu'l Cevzî, eserinin mukaddimesinde kitabı telif maksadını şu şekilde açıklar: "Sahîh ve hasen hakkında söz söylemeye gerek yok, mevzû haberleri de Kitâbu'l Mevzûat adlı eserde inceledim, çok zayıf ve kâdih bir illeti olan hadisleri de bu kitapta tetkik ettim."¹⁰⁹ Fakat eserde, mevzû hükmünü verdiği haberlerle de karşılaşmak mümkün. İbnu'l Cevzî, Mevzûat adlı eserinde olduğu gibi, bu eserinde de, irad ettiği birçok hadisteki aşırıya kaçan hükümleri sebebiyle müteşeddid olmakla suçlanmıştır.¹¹⁰

el-İlelü'l Mütênâhiye, İrşâdülhak el-Eserî tarafından yayımlanmış (Lahor, 1399/1978; Faysalâbâd, 1401/1981), bu neşri esas alarak kitabı ayrıca Halîl el-Meys neşretmiştir (Beyrût, 1403/1983). Zehebî, eseri "*Telhîsu'l ileli'l Mütênâhiye fi'l ehâdisi'l vâhiye*" adıyla özetlemiş, bu çalışma Mahfûzurrahmân Zeynullah tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkîk edilmiştir (I-III, 1400/1980, Medine el-Câmiatu'l-İslâmiyye Kısmü'd-dirâsâti'l ulyâ).¹¹¹

25. İbn Receb el-Hanbelî (795/1392) ve Şerhu İleli't-Tirmizî'si.

Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî. Fakîh, vaiz ve tarihçi olarak tanınan İbn Receb, Mısır, Dımaşk, Mekke gibi ilim merkezlerine yolculuk yapmış ve hadis alanında zamanının otoritesi olmuştur. 795'te Dımaşk'ta vefât etmiştir.¹¹²

¹⁰⁷ Yavuz, Yusuf Şevki – Avcı, Câsim, "İbnu'l Cevzî", DİA, XX, 542-549.

¹⁰⁸ Tezkiratu'l Huffâz, IV, 1347.

¹⁰⁹ İbnu'l Cevzî, el-İlelü'l Mütênâhiye, I, 17.

¹¹⁰ Kettâni, a.g.e., 45.

¹¹¹ Yavuz, Yusuf Şevki – Avcı Câsim, a.g.e.

¹¹² Kehhâle, Mu'cemu'l Müellifin, III, 197.

Bu şerh, İbn Receb'in, Tirmizî'nin el-Câmi'ine yazdığı şerhin son bölümüdür. Ancak bu kitap, İlel İlmi'nin dirayet açısından değerlendirildiği ilk müstakil çalışmadır. Bu sebeple ayrı bir eser gibi kabul edilmiş ve el-Câmi' şerhinden ayrı olarak istinsah edilmiş ve şöhret kazanmıştır. İbn Receb, konuları bölümlere ayırarak incelemiş, önce kaideyi tespit etmiş, sonra çeşitli örneklerle konuyu açıklamıştır. Hadislerin sened ve metinlerini özetlemiştir. Önceki hadisçilerin görüşlerini nakletmiştir. Tirmizî'nin metinlerini ilaveler yaparak genişletmiş, eksik olan yerleri tamamlamış ve bazen de tenkîd etmiştir.¹¹³

Hemmâm Abdurrahîm Saîd, Şerhu İleli't Tirmizî üzerine "*el-İlel fi'l hadis*" adıyla bir doktora çalışması yapmış, burada İbn Receb'in hayatı ve hadisle ilgili çalışmalarını geniş bir şekilde incelemiştir.¹¹⁴

Şerhu ileli't-Tirmizî, Subhi Câsim el-Humeyd (Bağdat, 1396/1976), Nureddin İtr (I-II, Dimaşk, 1398/1978; Zerkâ, 1407/1987), Subhi es-Samerrâi (Beyrut, 1405/1985) tarafından neşredilmiştir.¹¹⁵

26. İbn Hacer el-Askalânî (852/1148) ve İlelül'l Hadis ile İlgili Eserleri

Ebu'l Fadl Şihâbüddin Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. Küçük yaşta ilim tahsiline başladı. Hadis, fıkıh ve usulü, tefsîr, lügat, edebiyât ve tarihle meşgul oldu. Altı yüz civarında hocadan ilim tahsil etti. "Hadiste Müminlerin Emiri" lakabı verilen İbn Hacer'in hadis alanında yapmış olduğu en önemli çalışması, Fethu'l Bârî olmuştur.¹¹⁶

Geride sayısız eserler bırakan İbn Hacer, ilel alanında da mükemmel eserler vermiştir. Bu eserler, direkt olmasa da, dolaylı olarak İlelül'l hadis'in kapsamı içerisinde. Bunlardan "*ez-Zehru'l Matlûl fi'l haberi'l mâlul*" ve "*Şifâu'l galel fi beyâni'l ilel*" günümüze kadar gelememiştir, sadece isimleri kaynaklarda zikredilmektedir. Diğer eserlerin isimlerini vermekle yetiniyoruz: Ta'liku't-Ta'lik, el-Kavlül'l Müsedded fi'z zebbi an Müsned'i Ahmed, el-Vukûf ola mâ fi sahîhi Müslim mine'l mevkûf, İntikâdü'l itirâz fi'r-red ale'l Aynî fi Şerhi'l Buhârî, el-İstinsâr ale't-ta'ini'l misâr, el-Mü'temen fi Cem'i's-Sünen, et-Ta'lik ale'l Mevzuât li'bni'l-Cevzî,

¹¹³ Tekineş, Ayhan, a.g.e., 81.

¹¹⁴ Kallek, Cengiz, "*İbn Receb*", DİA, XX, 243.

¹¹⁵ A.g.e.

¹¹⁶ *Şezerâtu'z-Zeheb*, VII, 270-275.

Ta'rifü'l menhec bi tertîbi'l müdrec, el-Muharrec mine'l müdebbec (el-Efnân fî rivâyeti'l akrân), et-Ta'ric ale't-tedbîc, el-Mukterib fî beyâni'l muztarib (Dârakutnî'nin İlelü'l Hadisi'nden derlenip, ona ilaveler yapılmak suretiyle meydana getirilmiştir), el-İntifa' bi tertîbi'l ilel li'd-Dârakutnî ale'l envâ.¹¹⁷

Ayrıca kaynaklarımızda, Ebû Muhammed Yunus b. Abdurrahmân el-İrakî (206/823)'nin *İlelü'l Ehâdis*, Ebû Ali el-Hasan b. Mahbûb b. Vehb (224/838) ve Muhammed b. Abdillâh b. Ammâr el-Mevsîlî (242/856) ve Ebû Hafs Amr b. Ali el-Bahilî el-Fellâs (249/863)'in "*Kitâbu'l İlel*", Ebû Zur'a ed-Dimeşkî (280/893)'nin "*el-Ehâdis ve'l-hikâyât ve'l-ilel ve's-suâlât*" (yazma bir eserdir), Ebû İshâk İbn Ebî Talib (295/907) ve Abdullâh b. Muhammed el-Belhî (295/907)'in "*Kitâbu'l İlel*", Velîd b. Tûme b. Ebân (308/920)'in "*el-Müsnedu'l Muallal*", Ebu'l Fadl b. Ammâr eş-Şehîd (317/929)'in "*İlelü'l-ehâdis fî kitâbi's-Sahîh li Müslim b. el-Haccâc*" (Matbû bir eser, Riyad,1991), Abdullâh b. Huneyn el-Kurtubî İbn Ebî Rabî'es-Sabbâğ (318/930), Ebû Ali Hasen b. Muhammed ez-Zeccâcî et-Taberî (400/1009) ve Ebû Abdilâh Hâkim en-Neysâbü'rî (405/1014)'nin "*el-İlel*", İbnu'l Kayserânî (507/1113)'nin "*Tashîhu'l ilel*", Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed b. Saîd b. Yerbû'a (522/1228)'nin "*Tâ'cul-hilye ve sirâcü'l buğye fî ta'lîli cemi'i âsârî'l muvattât*", Ebu'l Velîd İsmail b. Muhammed b. Muhammed el-Ğarnatî el-Lahmî el-Malikî (771/1369) 'nin "*Kitâbu'l İlel*", Cemâlüddin Yusuf b. Hasan b. Abdi'l Hânî (880/1475)'nin "*ez-Zabtu ve't-Tebyîn li Zevî'l-İleli ve'l Ahât mine'l Muhaddisin*", Ebu'l Fadl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyutî eş-Şafiî (911/1505)'nin "*er-Ravzu'l Mükellel ve'l Virdü'l Muallal*" adıyla eserler telif ettikleri geçmektedir.¹¹⁸

Burada, yeri gelmişken muallal rivâyetlerin çokça bulunduğu eserleri de zikretmek uygun olacaktır. Muallal hadis, genellikle tahrîc kitaplarında çokça bulunur. Bezzâr, *Müsnedi*'nde illetli rivâyetlerden bahseder. İbn Hazm (456/1063) ın "*Muhalla*" adlı eserinde de bazı hadislerin illetlerine yer verilmiştir. Hâfız ez-Zeylaî'nin "*Nasbu'r-Râye fî tahrîci ehâdisi'l hidâye*" adlı tahrîc çalışmasında, İbn Hacer'in "*Fethu'l Bârî*", "*ed-Dirâye fî tahrîci ehâdisi'l hidâye*" ve "*Telhîsu'l habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi el-Kebîr*" adlı eserlerinde, İbn Abdilberr (463/1070) in "*et-Temhîd*" inde, İbnu'l Cevzî'nin "*et-*

¹¹⁷ Kandemir, Yaşar, "*İbn Hacer el-Askalânî*", DİA, XIX, 514-531.

¹¹⁸ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 160-162; Kettânî, a.g.e., 148; Tekineş, Ayhan, a.g.e., 82; Yeşil, Mahmut, Hadis Bibliyografyası Ve Gelişimi (H.700-1100/M.1300-1688), Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 149; Güler, Zekeriya, İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü, 212-215.

Tahkîk", İbn Kayyım el-Cevzî (751/1350)'nin "*Tehzîbu's-Sünne*" ve Hattâbî (388/998)'nin "*Meâlimu's-Sünen*" inde illetli hadislerle yer verilmektedir.¹¹⁹

¹¹⁹ Molla Hâtır, Halil İbrahim, *el-Hadisü'l Muallel*, 66-67.

II. BÖLÜM

İLLET KAİDELERİ (KAVÂİDU'L-İLEL)

A. İLLETİ TANIMA YOLLARI

Sahîh hadisin şartlarından birisi de: “Hadisin gerek senedinde ve gerekse metninde, kendisini içten yıkan, kemirici bir illeti barındırmamasıdır.” Bunu ancak hayatı hadislerle meşguliyet içinde geçen, sened ve metinlerden haberdar olan bu sahanın imamları bilebilir. Hatta hadis, dış görünüşüyle, üzerine toz kondurulamayacak kadar makbûl gözükse de, bu tenkitçi sarraflar, ona bakar bakmaz, hadisin bünyesinde taşıdığı ve zayıflığını gerektirecek bozukluğu derhal ortaya çıkarabilir. İşte buradan “İllet İlmî” denilen geniş bir ilim doğmuştur. Yine buradan anlamaktayız ki, bu ilimden uzak olan bazı kimselerin ortaya attıkları şu kuşkulara asla yer yoktur: “Bazı insanların oldukça sahîh isnâd düzenleyerek, peşinden dilediği bir hususu helâl veya haram kılan yahut farz kılan ya da (yükümlülükten) düşüren bir hadis oluşturarak onu fakihlere veya hadisçilere getirmeleri ve onların da bu hadisi düşünüp taşınmadan öylece kabul etmeleri mümkündür.” Gerçekten bu, hayal içerisine batmış, hatta cehâletin tam ortasına saplanmış bir sözdür.¹²⁰

Hadisteki illet, hadis ilimleriyle uğraşanların bile anlayamayacağı kadar kapalı olması itibariyle, onu meydana çıkarmak için geniş bir bilgiye, iyi bir hâfızaya ve hassas bir anlayışa sahip olmak icab eder. İbn Hacer diyor ki: “İllet, ulûmu’l hadis nev’ilerinin en karışık ve en ince olanıdır ki, onu ancak Allah Teâlâ’nın fevkalâde bir anlayış, geniş bir hafıza, râvîlerin dereceleri hakkında mükemmel bir bilgi ve senedlerle metinleri tam mânâsıyla kavrayacak kuvvetli bir meleke verdiği insanlar anlayabilir.”¹²¹

Hadis hâfızı, önce hadisin tarîklerini toplar, onları câmi’, müsned ve cüzler arasındaki yerine koyar. Daha sonra râvîlerin durumlarını açıklar, gerekli araştırmaları yapar. Râvînin hıfzını, zabt ve itkan sahibi olup olmadığını araştırır. Karineleri de değerlendirdikten sonra mütehassıs hâfız, hadisin hangi sebeple muallel hükmünü aldığını belirtir. Zann-ı galibine göre hareket edip, hadisin sahîh olup olmadığına hükmeder ya da tereddüdünden dolayı tevakkuf eder.¹²²

Şimdi, maddeler halinde, illeti tanıma yollarını sıralayalım:

¹²⁰ Karadâvî, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc., Bünyamin Erul, 92.

¹²¹ İbn Hacer, *Nuhbetu’l Fiker Şerhi*, trc., Talat Koçyiğit, 60.

¹²² Sâlih, Muhammed Edîb, *Lemehât fî Usûli’l Hadis*, 266.

1. Hadis Ekollerinin Tanınması:

Medine ve Mekke'den yapılan göçler neticesi, değişik coğrafyalara dağılan sahabe gittikleri yerleşim merkezlerinde geleceğin ilim yuvalarını kurmuşlardır. İçlerinde özellikle ilmî sahada güçlü olanlar, Hz. Rasûl'den öğrendiklerini, bu yerlerde yaymağa başladılar. "Hicret Yurdu" diye anılan, İslam teşri', hukuk ve idare hareketlerinin de merkezliğini yapmış olan Medine-i Münevvere'de ve Mekke'de büyük sahabîler ve onların yetiştirdiği ilim adamları (el-Fukahau's-Seb'a, Mücahid, Ata, Tâvus, İkrime gibi) önemli hizmetler ifa etmişlerdir. Rey ehlinin merkezliğini yapan Kûfe ve Basra, hadiste özellikle hicretin bütün asırlarında canlı bir yapıya sahip olan Şam, Mısır, Yemen ve Horasan hadis ekollerinin teşekkül ettiği ilim merkezleridir.¹²³

Bu ekole mensup hadisçilerin bilinmesi, akıdevî-fikhî konulardaki görüşleri, bunların etkisi ve diğer ekollerden farklılıkları, illetlerin tesbitini kolaylaştıran etkenlerden birisidir. Araştırmacı, hadis ekollerini tanımak suretiyle, bir çok senedi gözden geçirir ve bunların illetini tesbit eder. Örneğin hadisin râvîsi Kûfeli ise, onun hadisinde tedlîs ve Rafizilik; Basralı ise, teşyi', ircâ' ve i'tizal unsurları görülebilir.¹²⁴ Nitekim Hâkim en-Neysâbüri de, bir hadisin illetini beyân ederken şöyle söylemiştir: "Medineliler, Kûfelilerden hadis rivâyet ettiklerinde hata ederler."¹²⁵

2. İsnâdların Odak Râvîsi Olan Hadis İmâmlarının Tanınması

Ali b. el-Medînî, isnâdın odak râvîsi olan imamların altı kişi olduğunu belirtmiştir: "Medinelilerin isnâdlarının odak râvîsi, İbn Şihâb ez-Zührî (124/741), Mekkelilerin Amr b. Dînar, Basralıların Katâde b. Diame es-Sedûsî ve Yahyâ b. Ebî Kesîr, Kûfelilerin Ebû İshâk es-Sebiî ve Süleyman b. Mihrân'dır."¹²⁶

İsnâdların odak râvîsi olan hadis imamlarının ve talebelerinin tanınması, hadislerinin özelliklerinin bilinmesi, ilim ilminin çok önemli bir kısmını teşkil eder. Çünkü bu kısım, illet tesbitinde, mütehassıs hadisçiye büyük kolaylıklar sağlayacaktır.¹²⁷

¹²³ Koçkuzu, Ali Osman, *Hadis İlimleri Ve Hadis Tarihi*, 306.

¹²⁴ Hemmâm, Abdurrahîm, a.g.e., 124.

¹²⁵ A.g.e., 115.

¹²⁶ A.g.e., 125.

¹²⁷ A.g.e., 126.

Bu hadis imamlarının tanınmasıyla, isnâdları hakkında da önemli ölçüde bilgiler elde edilir. Isnâdları; sahîh, zayıf, meşhûr ve garib vb. kısımlara ayrılır. Böylece araştırmacı: “Şu râvînin, falân râvîden beş rivâyeti vardır”, der ve her isnâdın ardından, hadisin sıhhati ve hadiste yapılan hata ve vehm hakkında bilgi verir.¹²⁸

3. Bâbları Bilmek:

Basiretli bir tenkidçinin bir hadisin illetini anlaması, ancak o konudaki bütün bilgileri (metin ve sened açısından) bir araya getirmesiyle mümkün olur. İleti bilmenin ve idrâk etmenin en iyi yolu, bâbları toplamak, rivâyetleri ve râvîleri karşılaştırmaktır.¹²⁹

Ali b. el-Medîni de:

"الباب إذا لم تجمع طرقه لم يتبين خطؤه"

“ Bir hadisin bütün tarîkleri toplanmadıkça, hatası anlaşılmaz” diyerek, bir hadisin illetini bilmek için, bütün tarîklerini tetkik etmek gerektiğini belirtmiştir.¹³⁰

Râvînin teferrüd etmesi de, illetlerin tesbitinde önemli bir ipucudur. Teferrüd, bütün tarîkler cem edilerek anlaşılabilir. Hâfız Irâkî (806/1403), bu konu ile alakalı şunları söylemiştir: “İlet, râvîlerin teferrüdü ve başkalarının kendisine muhalefet etmesiyle anlaşılır.”¹³¹

4. İsim, Künye ve Lakaplardan Müteşâbih Olanları Bilmek

Râvîlerin isim, künye veya lakaplarından kaynaklanan benzerliklerin bilinmesi, illet tesbitini kolaylaştıran unsurlardan biridir. Ahmed b. Hanbel’in İlel’inde geçen şu misâl, konuyu aydınlatıcı mahiyettedir:¹³²

"يقول عبد الله بن أحمد: (سمعت أبي يقول: من كنيته من أصحاب النبي ﷺ أبو عبد الرحمن: عبد الله بن مسعود بن عبد الرحمن، ومعاذ بن جبل أبو عبد الرحمن وعبد الله بن عمر أبو عبد الرحمن، وعبد

¹²⁸ A.g.e.

¹²⁹ Molla Hâtır, Halil İbrahim, a.g.e., 50-59.

¹³⁰ Hemmâm, Abdurrahim, a.g.e., 129.

¹³¹ Molla Hâtır, a.g.e., 59.

¹³² Ibn Hanbel, *Kitabu'l ilel Ve Ma'rifetu'r Ricâl*, I, 66.

الله بن عمرو أبو عبد الرحمن، ويقولون أبو محمد. وفيروز الديلمي أبو عبد الرحمن وسفينة أبو عبد الرحمن ومعاوية بن أبي سفيان أبو عبد الرحمن)"

"Abdullah b. Ahmed, babasından (Ahmed b. Hanbel) naklediyor: 'Hz. Peygamber'in (SAV) ashabı içinde künyesi Ebû Abdurrahmân olanlar: Abdullah b. Mes'ud, Muaz b. Cebel, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr -Ebû Muhammed olduğunu söyleyenler de vardır-, Fîrûz ed-Deylemî, Süfeyne, Muaviye b. Ebî Süfyân yer almaktadır.'"

Yukarıdaki örnek, sahabelen künyeleri müteşabih olanları rivâyet ediyor. Diğer insanlarda bu, daha çok vukû buluyor ve bunların arasını ayırmak oldukça zor. Kim bilir kaç illet, râvînin kimliğinin bilinmemesi sebebiyle, hadis külliyyatına girmiştir.¹³³

5. Râvîlerin Memleketlerini Bilmek

Râvîlerin memleketleri, illel kitaplarında sıkça zikredilmektedir. Bu, râvînin tanınmasını kolaylaştıracak unsurlardan birisidir. Misâl:

"ابن أبي حنيفة قرشي مكي، هشام بن حجر مكي، ضعيف الحديث، ومحمد بن أبي إسماعيل شيخ كوفي ثقة، وعبد الله بن سعيد بن سعيد بن أبي هند شيخ مديني موثق وإبراهيم بن ميسرة طائفي سكن مكة."

"İbn Ebî Huseyin, Kureyşli ve Mekkelidir, Hişâm b. Hacîr Mekkelidir, zaifu'l hadistir, Muhammed b. Ebî İsmâîl Kûfeli bir hocadır ve sikadır, Abdullah b. Saîd b. Ebî Hind Medineli bir hocadır ve sikadır, İbrahim b. Meysera Taiflidir, Mekke'de ikamet etmiştir."

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel, râvîlerin memleketleri hakkında da bilgi vermek sûretiyle, onların, bu şekilde daha kolay tanınabileceğini söylemek istemiştir.¹³⁴

6. Râvîlerin Doğum ve Ölüm Tarihlerini Bilmek

Mütehassıs hadisçi, râvîlerin doğum ve ölüm tarihlerini bilmekle, seneddeki râvîlerin hocalarıyla sema'larının olup olmadığını, aynı asırda yaşayıp yaşamadıklarını

¹³³ Hemmâm, Abdurrahim, a.g.e., 130.

¹³⁴ İbn Hanbel, a.g.e., I, 171.

kolayca tesbit eder. Ali b. el-Medini (234/848)'nin el-İlel'inde geçen şu misâl, râvîlerin ölüm tarihleri hakkında bilgiler vermektedir:

"مات أيوب سنة إحدى وثلاثين في الطاعون ومات يونس سنة تسع وثلاثين، ومات إبراهيم النخعي سنة خمس وتسعين، وقتل ابن جبير سنة خمس وتسعين وفيها مات الحجاج..."

"Eyyûb, Taun sebebiyle h.131 senesinde, Yûnus h. 39, İbrahim en-Nehaî h. 95'te vefat etmiş, İbn Cübeyr de h. 95 yılında şehit edilmiştir. Aynı sene Haccâc da ölmüştür..."

Ölüm tarihleri kadar, doğum tarihlerinin de önemli olduğunu, şu misâl açıkça göstermektedir:

"عبد الجبار لم يدرك أباه ولد بعد وفاة أبيه."

"Abdulcebbâr, babasına yetişememiş, babasının vefatından sonra dünyaya gelmiştir."

Râvînin ölüm ve doğum tarihlerini bilmek, hadis mütehassısına, illet tesbitinde kolaylıklar sağlayacaktır.¹³⁵

7. Müdellis, Mürsil ve Muhtelif Olanları Bilmek

Müdellis, mürsil ve muhtelif olan râvîlere, ilel kitaplarında çokça işaret edilmektedir. İrsâl, tedlis ve ihtilât gibi hususlar, illet sebepleri arasında yer almaktadır. İrsâl, Hz. Peygamber devrine yakın olmak bakımından, yaşça büyük olan bir tabiinin "Hz. Peygamber şöyle dedi" veya "şöyle yaptı" diyerek, bizzat kendisinin işitmediği ya da görmediği söz veya fiili, doğrudan doğruya Hz. Peygamber'den rivâyet etmesidir.¹³⁶ Tedlîs, râvînin şeyhinden işittiği ve işitmediği hadisleri rivâyet etmesidir.¹³⁷ İhtilât ise, sika kimseler olarak bilinen hadis râvîlerinin, çeşitli sebepler dolayısıyla akıl ve şuurlarında vukua gelen değişmeler neticesi, rivâyet ettikleri hadislerde çok hataya düşmeleridir.¹³⁸ Dolayısıyla, bu vasıflardan birisine sahip bir râvînin tanınması, hadis mütehassısının işini kolaylaştıracaktır.

¹³⁵ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 131.

¹³⁶ Koçyiğit, Talat, *Hadis Istılâhları*, 169.

¹³⁷ A.g.e., 432.

¹³⁸ A.g.e., 161..

8. Bidatçıları Bilmek

Bid'at sahibi kişilerle alakalı olarak, ilal kitaplarının sayfalarında şu misâller karşımıza çıkmaktadır.¹³⁹

"يونس بن عباد كان خبيث الرأي" ، "كان يزيد بن عبد الرحمن شيخا فقيرا مرجئا"

"Yûnus b. Abbâd, kötü görüş sahibi birisidir" , "Yezîd b. Abdirrahmân mürchie ekolüne mensup fakir bir hocadır."

"Hadis ekollerini tanımak" başlığı altında da değinilen bu hususun, burada tekrar zikredilmesinin sebebi, illet tesbitinde hadisçiye büyük kolaylıklar sağlamasındandır.

Bu sınıflandırmadan sonra, ilal mütehassıslarının, neye dayanarak illeti tesbit ettiklerine işarete bulunalım.

Hâkim en-Neysâbûrî, illeti tayin etmede ölçünün hıfz, fehm ve marifet olduğunu söylemekle, bu işe yalnız hadis ilminde son derece kemâle ermiş kişilerin girişebileceğini kasetmiştir.¹⁴⁰ Bu sebeple olsa gerek, muallil hep sarrafa benzetilmiştir. O para sarrafı ise, beriki de ahâdis ve ahbâr sarrafıdır. İbn Mehdî (198/813) ile bir mu'teriz arasında bu konuda şöyle bir konuşma geçmiştir:

- "Sen 'şu hadis sahîhtir, bu hadis sâbit değildir', diyorsun. Bunları neye binaen söylüyorsun?"

- "Paralarını muayene için sarrafa götürsen, o da 'şu para iyidir, bu para bozuktur' derse, ona 'nereden biliyorsun' mu dersin, yoksa onun dediğine hüccetsiz inanır mısın?"

- "Tabii ki dediğine inanırım."

- "İşte bu iş de böyledir. Sarrafda nasıl kesret-i mümârese varsa, işte muhaddis de, erbâbı ile uzun müddet oturup görüşmüş, uzun boylu münâzaralar etmiş ve bu hususta büyük bir tecrübe ve rûsuh sahibi olmuştur."¹⁴¹

Ebû Zur'a anlatıyor: Bir adam şöyle bir soru yöneltti: "Hadisi illetli kılmada deliliniz nedir?" Ebû Zur'a, bu soruya şöyle cevap verdi: "Bana illetli bir hadis

¹³⁹ Hemmâm Abdurrahîm, a.g.e., 132.

¹⁴⁰ Hâkim, a.g.e., 113.

¹⁴¹ Babanzâde, Ahmed Naim, a.g.e., 178-179.

hakkında soru sorarsın, ben sana onun illetini söylerim. Sonra İbn Vâre (Muhammed b. Müslim b. Vâre)'ye gidip, O'na da aynı soruyu yöneltirsin. Ama, bu soruyu bana sorduğunu O'na haber verme. O, sana hadisin illetini söyler. Sonra Ebû Hâtîm'e gidersin, O da aynı şekilde, bu hadisin illeti hakkında sana bilgi verir. Daha sonra bu hadis hakkında, hepimizin görüşünü ayrı ayrı değerlendirirsin. Aramızda bir görüş ayrılığı cereyan etmişse, bil ki, o zaman hepimiz kendi kıstasları doğrultusunda hareket etmiştir. Eğer müttefiksek (yani hepimiz o hadisin illeti konusunda aynı görüşleri beyân etmişsek), o zaman bil ki, bu ilim, bir gerçeğe dayanmaktadır." Adam, Ebû Zur'a'nın dediği gibi yaptı. Hepsinin de aynı görüşte olduklarını müşahade edince şöyle dedi: "Şehadet ederim ki, bu ilim bir ilhamdır."¹⁴²

Yine İbn Mehdî (198/813)'nin, bu ilmin Allah'ın bir lütfu olduğuna dair sözleri daha önce geçmişti.¹⁴³

İbn Receb el-Hanbelî (795/1392) de, İlel'in şerhinde bu konuya temas etmiştir: "Hâfız münekkidler, hadislerle çokça iştiğal ettiklerinden, ricâli ve rivâyet ettikleri hadisleri bildiklerinden dolayı, bu hadisin falanın hadisine benzeyip benzemediğini anlıyorlar ve bu şekilde hadisleri illetlendiriyorlar."¹⁴⁴

İllet tesbitinde izlenen metotlardan birisi de soru-cevap usûlünün kullanılmasıdır. Bir çok ilel kitabında bu metodu görmek mümkündür. Muhaddise hadisin belirli bir tarîki sorulur, o da isnâdında, metninde veya her ikisinde birden bulunan hatayı açıklar; sahîh olan tarîkleri zikreder, râvîlerin sağlamlık, zayıflık, hafıza ve zabt durumlarını izah eder. Hadisçiler hocalarına ilel ile ilgili meseleleri sordukları gibi, müzakereye, hadisleri hocalarına arz etmeye ve likâyâ önem vermişler; bunları hadisleri hata ve illetten korumanın yolları olarak kabul etmişlerdir.¹⁴⁵

İllet tesbiti konusunda, son olarak Suyûtî (911/1500)'nin özet mahiyetindeki açıklamalarına yer verelim: "İllet, ancak râvînin teferrüdî, başka râvînin muhalif rivâyeti ve alanın uzmanlarının anlayabileceği karineler yoluyla tesbit edilir."¹⁴⁶

¹⁴² Hâkim en-Neysâbü'rî, a.g.e., 113.

¹⁴³ A.g.e.; İbn Receb, a.g.e., 135.

¹⁴⁴ İbn Receb, a.g.e., 390.

¹⁴⁵ Tekineş, Ayhan, İlelî'l Hadis İlmi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, 40.

¹⁴⁶ Suyûtî, a.g.e., 221.

Tesbit Edilen İletlerin İfade Ediliş Şekilleri

İbn Ebî Hâtim'in "İlelü'l Hadis" adlı eserini esas alarak tesbit edilen illetlerin nasıl ifade edildiğini gösterebiliriz:

ما علتة: فقالا: له عورة. قلت: وما هي -

"(İbn Ebî Hâtim): 'Bu hadisin illeti nedir?' (Ebû Hâtim ve Ebû Zur'a): 'Onun gizli bir kusuru vardır' dediler. Ben de: 'Bu kusur nedir?' dedim." (I, 405)

أصبت له عورة -

"Onun gizli bir kusuru olduğuna vakıf oldum." (II, 1719)

ظهرت لي عورته -

"Onun kusurunu (aybını) anladım." (II, 1892)

كنا نستغرب هذا الحديث ولم نكن نعرفنا علتة وعلمنا أنه خطأ -

"Bu hadisi garip buluyorduk. İletine vakıf olamamıştık. Daha sonra hatalı olduğunu anladık." (II, 1946)

هذا الحديث له علة قل من يفهمها -

"Bu hadisin, çok az insanın vâkıf olacağı bir illeti vardır." (II,1957)

كنت أستغرب هذا الحديث فنظرت فإذا هو وهم لهذا الحديث علة -

"Bu hadisi garip buluyordum, araştırmam sonucu, bu hadiste bir vehim olduğunu, gizli bir kusuru barındırdığını anladım." (II, 1993)

بين هذا الحديث علة حديث... -

"Bu hadis, ... hadisinin illetini açıklamıştır." (II,2276)

ve bir çok yerde, فقد أفسد هذا (Bu hadis bizce vehimdir), هذا حديث وهم عندنا ...

الحديث الحديث (Bu hadis, ...hadisi ifsad etmiştir) gibi ifadeler yer almaktadır.

B. İLLET SEBEPLERİ

Her şeyden önce, hadisçinin, ne kadar alim ve güvenilir de olsa insan olduğu unutulmamalıdır. İnsanoğlu hatadan sâlim değildir. Yanılabilme ve hata yapabilme gibi özellikler, onun fitratından kaynaklanan unsurlardır. Rivâyetlerde rastlanılan illet sebeplerinin, bunlar muvacehesinde ele alınması doğru olacaktır. Beşeri ve psikolojik unsurlardan kaynaklanan bu sebepleri maddeler halinde şöyle sıralayabiliriz:

a. Râvînin, adalet vasfını taşımasına rağmen, çok vehm sahibi olması ve zabt yönünün eksik olması:

Vehm, hadis ıstılâhında râvînin, tahdîs kurallarını bilmemesi sebebiyle ve doğru olduğu zannıyla hadisi yanlış rivâyet etmesidir. Daha açık bir ifadeyle vehm, râvînin mürsel veya munkatı olan bir hadisi mevsûl, mevsûl hadisi mürsel, merfû hadisi de mevkûf olarak rivâyet etmek gibi isnada veya bir hadisi başka bir hadisle karıştırmak gibi metinde yanılması, yahut sika yerine zayıf râvî koymak sûretiyle cerhi gerektiren bir hata yapmasıdır.¹⁴⁷ İsnâddaki râvînin adını tam olarak hatırlayamamak sebebiyle karıştırmak bir vehimdir. Bu da, hadisin isnâdındaki kusur sebebiyle zayıf konuma düşmesine sebep olmaktadır. Bazı kelimeler üzerinde, özellikle hadiste belirtilen sayısal ifadelerin ne olduğu konusundaki tereddütler de bir vehimdir. Bu şekildeki yanlışlar, râvînin zabt kusurunu ortaya koyduğu gibi, hadislerin zayıf konumuna düşmesine sebep teşkil ederler.¹⁴⁸

b. Normalde sika olup da, daha sonra zayıf durumuna düşen râvîler de illet sebebi olarak karşımıza çıkar.

Meselâ, ömrünün sonlarında ihtilâta uğrayan sika râvîler veya ömrünün sonlarında gözlerini kaybedenler ya da telkîni kabul edenler, kitaplarını yakanlar vb.

¹⁴⁷ Aşıkutlu, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, 134.

¹⁴⁸ Karacabey, Salih, *Hadis Tenkidi*, 164.

c. Her yerde olmasa da, bazı yerlerde zayıf hadis rivâyet eden râvîler de, illet sebebidir.

Meselâ, bir râvî, yanında kitapları yokken, hıfzından hadis rivâyet eder, yanılır, karıştırır. Başka bir yerde de, kitaplarından hadis rivâyet eder. Ma'mer b. Râşid'in Basra'da rivâyet ettiği hadislerinde çok ızdırâb vardır. Yemen'de rivâyet ettiği hadislerde ise bu durum gözükmez.

d. Râvînin hocasıyla olan diyalogunun kısa olması.

e. Zayıf bir kimseden hadis rivâyet edip de, isim benzerliğinden veya ikisinin arasını tefrik edememekten dolayı, o râvîyi sika diye isimlendirmek.

f. Mecnûhlardan rivâyet edip, onları sika, isim, lakap veya künyelerle isimlendirmek. Bu bir nevi tedlîstir.

g. İletinin sebebi tedlîs olabilir.

Râvînin, mülâki olduğu şeyhten, doğrudan doğruya işitmediği, ancak bir başkası vasıtasıyla aldığı hadisi, aradaki vasıtayı kaldırarak ondan rivâyet etmesidir. Râvî, bu şekilde aldığı hadisi rivâyet ederken, "Kâle fulânun", yahut "an fulânun", yahut da "enne fulânun kâle" gibi ittisale de muhtemel olan bir tabir kullanır. Böylece, o hadisi şeyhten işitmediği halde, işitmiş vehmini uyandırır.¹⁴⁹

h. İletinin sebebi, hadisi kısaltmak ya da mânâ ile rivâyet etmek olabilir.

Bir hadis bazen çok uzun olur. Bazen vurûd sebebi veya başka olayla birlikte rivâyet edilir. Bunun sonucu olarak metinde, Hz. Peygamber (SAV)'e ait kısımla beraber başkalarına ait sözler de bulunur. Bazen de bir hadis içinde birkaç konuda hükümler yer alır. Bir muhaddis, böyle bir hadisi kitabına yazarken duruma göre bir kısmını alır, bir kısmını bırakırsa, hadis ihtisar edilmiş olur. Bir hadisin ihtisâr edilerek sadece belli bir bölümünü alıp, kalan kısımlarını bırakmak metod yönünden faydalı görülse de, bu hal, bazen farklılıklara ve tearuza sebebiyet vermiştir.¹⁵⁰

Hadisin mânâsına, kelimeler arasındaki ince farklara, hadiste gözetilen maksada tam mânâsıyla aşina olmayan bir kimsenin, hadisi duyduğu gibi, aynı ifade ile

¹⁴⁹ Koçyiğit, Talât, *Hadis Usûlü*, 79-80.

¹⁵⁰ Uğur, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 149.

nakletmesi şart koşulmuş, aksi caiz görülmemiştir.¹⁵¹ Bu sebeple, mânâ ile rivâyet hususunda, ulemâ çok titiz davranmış, bu şekilde rivâyetler bazen illet sebebi olarak karşımıza çıkmıştır.

İbnu's-Sîd el-Batâlyevsî (521/1127) de, hadislerde görülen illetlerin sekiz sebebinden bahsetmiştir:

1. İsnâddaki kusurlar,
2. Hadisin mânen rivâyet edilmesi,
3. Hadisin cümle ve kelimelerinin îrabını bilmeme,
4. Kelimelerde yapılan okuma-yazma tashîfleri,
5. Hadisin bir kısmının düşmüş olması,
6. Muhaddisin rivâyet ettiği hadisin söyleniş sebebini veya ilgili olduğu konuyu belirtmemesi.
7. Muhaddisin, hadisin tamamını değil, bir kısmını duymuş olması,
8. Hadisin bizzat hocaların ağzından değil, kitaplardan nakledilmesi.¹⁵²

C. İLLET KAİDELERİ

Bu bölümde illel literatürünün iki önemli eseri incelenmiş ve illet kaideleri tesbit edilmiştir. İbn Ebî Hâtim'in *İlelü'l Hadîs* adlı eserinde 2840, İbnü'l Cevzî'nin *el-İlelü'l Mütênâhiye*'sinde ise 1579 haber, çeşitli kıstaslar doğrultusunda değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

1. İSNÂDLA İLGİLİ İLLETLER

İsnâdda görülen illetleri iki grupta inceleyeceğiz:

a. RÂVİNİN DURUMU İLE İLGİLİ OLANLAR:

Bir kimsenin hadis rivâyetini kabul edebilmek için, hadis bilginleri bazı vasıf ve şartlar ileri sürmüşlerdir. Bütün hadis ve fıkıh bilginlerinin birleştikleri nokta, râvîde adalet ve zabt vasfının bulunmasının gerektiğidir.¹⁵³

¹⁵¹ Karaman, Hayreddin, a.g.e., 48.

¹⁵² Eren, Mehmet, a.g.e., 339.

¹⁵³ Karaman, Hayreddin, a.g.e., 68.

Adalet, râvînin ergenlik çağına ulaşmış, aklı başında, günah ve edep dışı hareketlerden uzak bir müslüman olmasıdır.

Zabt ise, râvînin, dikkatli ve uyanık, ezberden naklediyorsa rivâyet ettiğini ezberlemiş, yazılı bir vesikadan rivâyet ediyorsa yazdığını iyi korumuş olması ve mânâ bakımından rivâyet ediyorsa asıl metnin mânâsını değiştiren inceliklere âşina bulunmasıdır.¹⁵⁴

Ricâl hakkında eser veren ulemanın, bunu hangi maksadlara binaen yaptıklarını Tirmizî (279/892), *el-İlelû's-Sağîr*'de şöyle açıklar: “Ulemayı, râvîleri cerh etmeye sevk eden şey, müslümanlara nasihat etmek olmuştur. Müslümanlara sövmek ya da gıybet etmek için bunu yapmış olmaları düşünülemez. Bizce, onların maksadı, o kişilerin zayıflık durumlarının bilinmesidir. Nitekim zayıf sayılan bir takım kimseler, bid'at sahibidir, bir kısmı yalancılıkla itham edilmiştir, bir kısmı da dikkatsiz ve çok hata yapmakla maruftur. Bu otorite şahsiyetler, dini korumak ve doğruya ulaşmak amacıyla, ricâlin durumlarını açıklamak istemişlerdir. Çünkü din konusunda şâhidlerin ve haber nakledenlerin durumlarını incelemek ve ihtiyatlı hareket etmek, hukuk ve mal konusundaki şehadeti incelemekten daha önemlidir.”¹⁵⁵

İbn Receb (795/1392) de, Tirmizî'nin yukarıdaki tasnifinden yola çıkarak, râvîleri dört grupta incelemiştir:

- 1) Yalancılıkla itham edilenler,
- 2) Münker hadisler rivâyet edenler,
- 3) Sıdk ve hıfz sahibi olup da, hata ve vehmin çok nadir görüldüğü râvîler,
- 4) Hıfz ve sıdk sahibi olmalarına rağmen, hadislerinde vehmin çokça görüldüğü raviler.¹⁵⁶

Yeri gelmişken, hicri dördüncü asra, ricâl alanındaki derin bilgisiyle damgasını vuran İbn Ebî Hâtim (327/938)'in hadis rivâyetine ehil olup olmaması bakımından râvîleri tasnifine de değinelim. İbn Ebî Hâtim, râvîleri, bu açıdan beş grupta ele almıştır:

¹⁵⁴ A.g.e.

¹⁵⁵ Tirmizî, *el-İlelû's-Sağîr*, V, 739.

¹⁵⁶ İbn Receb, a.g.e., 92.

1. Verâ sahibi, sebt, hâfız, mutkin uzman râvîler, alanında uzman tenkitçiler: Bunların cerh ve ta'dîline itimad edilir, hadisleri ve ricâl konusundaki sözleriyle ihticâc edilir.

2. Adalet ve verâ sahibi, sebt, sadûk, hâfız, mutkin râvîler: Bunların hadisleriyle ihticâc edilir.

3. Verâ sahibi, sadûk ve sebt olmakla beraber, bazen yanılan, vehm eden râvîler: Mütihazsıs hadisçiler, bunların hadislerini kabul etmişlerdir. Dolayısıyla bunların hadisleriyle ihticâc olunur.

4. Verâ sahibi ve sadûk olup da, çokça gaflet ve vehim üzere bulunan râvîler: Bu kişilerin hadisleri tergîb, terhîb, zühd ve edep konularında yazılır, haram ve helale dair hususlarda hadisleriyle ihticâc olunmaz.

5. Sıdk ve emanet sahibi olmayıp, yalancılıkla itham edilen râvîler: Bu grubun hadisleri terk edilir.¹⁵⁷

Bu ön bilgidен sonra, İbn Ebî Hâtım (327/938) ve İbnu'l-Cevzî'nin (597/1200) eserlerinde yer alan râvînin durumu ile alâkalı illetleri sıralayabiliriz:

aa. Râvînin "Metrûku'l Hadis" olması

Sahabe ve büyük tabiilerin irtihalini takiben yaygınlaşan güvensizlik, hadis râvîlerinin tenkidini gerekli kılmıştır. Bu durum karşısında hadis münekkidi sadece râvîleri tenkîd etmekle kalmamışlar, aynı zamanda hicrî II. asrın başlarından itibaren râvînin terkini gerektiren özellikleri de ortaya koymuşlardır.¹⁵⁸

Bir râvînin yalancı, yalanla itham edilen, bid'atına davet eden bir propagandist, çokça yanılan, sika râvîlere çokça muhalefet eden, rivâyet ettiğini bilmeyen ve hatasından dönmeyen inatçı olması gibi vasıflar taşıması, hadis münekkidiğine göre, onun terk edilmesini gerektirir.¹⁵⁹

Bütün bu vasıflara İmâm Müslim, "Yalancılıkla itham olunanlar ve hadisleri çoğunlukla münker ve hatalı olanlar", İbn Ebî Hâtım ise, "Yalancı olup, sıdk ve emanet ehli olmayanlar", diyerek işaret etmişlerdir. Râvîlerin terk edilmesi hususunda, ihtiyatlı

¹⁵⁷ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 10.

¹⁵⁸ Yücel, Ahmet, *Hadis İstılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*, 112.

¹⁵⁹ A.g.e., 112-113.

davranan muhaddisler de vardır. Nitekim Ahmed b. Hanbel (241/855), râvînin terk edilmesi için yaşadığı bölge alimlerinin terki hususunda icmâ etmesini, Ahmed b. Sâlih el-Mısırî (248/862) ise, terkinde genel icma' olmasını gerekli görmüşlerdir.¹⁶⁰

İbnu's Salâh (643/1245) "metrûku'l hadis" tâbirini, cerhin dördüncü ve son mertebesinde zikretmiştir.¹⁶¹

Bu açıklamadan sonra misallere geçebiliriz:

سمعت أبي وحدثنا عن أبي الوليد عن قيس بن الربيع قال حدثني عمرو مولى عنبسة عن ربيعة بنت عبد الله بن محمد بن علي قال حدثني أبي عن أبيه عن علي قال قال رسول الله ﷺ: "يا علي مر نساءك فلا يصلين عطلاً ولو تقلد سيراً ويخضبن أكفهن حتى لا يشبهن أكف الرجال." فقال أبي: عمرو هذا هو عمرو بن خالد الواسطي وهو متروك الحديث.

"... Ali (RA) anlatıyor: Hz. Peygamber (SAV) bana şöyle dedi: *"Ey Ali! Kadınlara emret, deriden bir şerit bile olsa, zinetsiz namaz kılmasınlar. Erkeklerin ellerine benzememeleri için, avuç içlerine kına yaksınlar."*

Ebû Hâtim, isnâdda geçen Amr'ı şu şekilde cerh etmiştir: Burada zikredilen Amr, Amr b. Hâlid el-Vasîfî'dir ve metrûku'l hadistir."¹⁶²

Ebû Hâtim, yukarıda da görüldüğü üzere, Amr'ın metrûku'l hadis olduğunu beyan etmiştir. Amr'ın bu özelliğine binâen de, O'nun rivâyet ettiği bu hadisi illetli kabul etmiştir.

أنا ابن خيرون قال نا ابن مسعدة قال أنا حمزة نا ابن عدي قال نا الحسن يعني ابن سفيان قال نا عمار قال حدثنا عبد الله بن المبارك وعدي بن الفضل عن معمر عن الزهري عن عبد الله بن كعب بن مالك عن أبيه أن النبي ﷺ قال: "اللهم بارك لأمتي في بكورها." فرواه عمار بن هارون، قال أبو حاتم الرازي: "هو متروك."

"...Kâb b. Mâlik, Hz. Peygamberin (SAV) şöyle dua ettiğini bildiriyor: *"Allah'ım! Ümmetimden erken kalkanların işlerini bereketli kıl."*

¹⁶⁰ A.g.e., 113.

¹⁶¹ İbnu's Salâh, a.g.e., 113.

¹⁶² İbn Ebî Hâtim, *İlelû'l Hadis*, I, 140, (388).

İbnu'l Cevzî, isnâdda adı geçen Ammâr b. Hârûn hakkında, Ebû Hâtim er-Râzi'nin şöyle dediğini beyan ediyor: 'Ammâr metrûktur.'¹⁶³

Bir önceki misâlde de açıkladığımız üzere, râvînin metrûk olması, isnadı illetli kılmak için kafi gelmiştir.

Şu hususu zikretmekte fayda vardır: Hadis, bu tarikiyle ma'luldür; diğer tarikler burada söz konusu edilmemiştir.

İbn Ebî Hâtim ve İbnu'l-Cevzî'nin eserlerinde yer alan metrûk râvîler hakkında kullanılan ıstılâhlara genel olarak şöyledir:

لا يساوي شيئاً = Beş para etmez.

“ “ “ = ليس يساوي فلساً

أحاديث لا تشبه أحاديث الناس = Hadisleri güvenilir râvîlerin hadislerine benzememektedir.

سارق الحديث veya يسرق الحديث = Bir hocadan duymamış olduğu hadisi, ondan duymuş gibi rivâyet eder.

لا يتابع عليه = Hadisi mütabi bile olmaz.

ليس بثبت = Sağlam değildir.

ليس بشيء = Bir şey değil.

لا يكتب حديثه = Hadisi yazılmaz.

ذاهب الحديث = Hadisi sâkıttır.

سكتوا عنه = Hakkında bir şey söylemediler.¹⁶⁴

ab. Râvînin “Münkeru'l Hadis” Olması

“Hadisleri münkerdir, hadisleri kabul edilmeyen, rıza gösterilmeyen kimse” mânasına cerh lafızlarındandır ve cerhin üçüncü mertebesine, el-İrakî'nin eklediği lafızlar arasında yer alır.¹⁶⁵

¹⁶³ İbnu'l Cevzî, *el-İlâlu'l Mütênâhiye*, I, 317-325, (514).

¹⁶⁴ Yücel, Ahmet, a.g.e., 136-141.

Münker terimini, cerh lafzı olarak münkeru'l hadis şeklinde ilk defa kullanan Yahyâ b. Saîd el-Kattân (198/813) olmuştur. Mervî ile ilgili olarak kullanılması ve tarifinin yapılması ise h. III. asırdadır.¹⁶⁶

Hakkında münkeru'l hadis hükmü verilen râvînin hadisleri (dini konularda) hüccet sayılmaz. Ancak büsbütün reddedilmez, itibar için yazılır. Buhârî, diğer cerh ve ta'dil imamlarından ayrı olarak münkeru'l hadis lafzını cerhin daha ağır olan beşinci mertebesinde yer alan metrûku'l hadis lafzı yerine kullanmıştır. Buna göre, onun münkeru'l hadis dediği bir râvînin hadisini rivâyet etmek helâl olmaz.¹⁶⁷

Münkeru'l hadis vasfını taşıyan râvînin rivâyet ettiği hadis, illetli hale gelir. Misal:

سألت أبي عن حديث رواه إبراهيم بن حمزة عن إسماعيل ابن قيس عن أبي حازم عن سهل بن سعد قال لما رجع النبي ﷺ من بدر إستأذنه العباس في أن يرجع إلى مكة فيهاجر منها فقال له النبي ﷺ: "اطمئن يا عم فإنك خاتم المهاجرين في الهجرة كما إن خاتم النبيين في النبوة." قال أبي: "هذا حديث موضوع وإسماعيل منكر الحديث."

“...Sehl b. Sa'd anlatıyor: *Nebî (SAV), Bedir'den dönünce, Abbâs (RA) hicret etmek için, Mekke'ye gidip, tekrar Medine'ye dönmek üzere Hz. Peygamber'den izin istedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber O'na şöyle dedi: "İçini ferah tut, amcacığım! Ben nasıl ki peygamberlerin sonuncusuysam, sen de hicret edenlerin sonuncusun."*

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle demiştir: Bu hadis mevzûdur, İsmail b. Kays da münkeru'l hadis'dir.¹⁶⁸

Ebû Hâtim, hadisin mevzû olduğunu belirttikten sonra, râvînin vasfını açıklamak sûretiyle, onu cerh etmiştir.

Diğer bir misâl:

روى أبو بكر بن مردويه قال نا أحمد بن القاسم بن صدقة المصري قال نا محمد بن أحمد الواسطي قال نا اسحق بن الصيف قال نا محمد بن يحيى المأربي قال نا سفيان الثوري عن قيس بن مسلم

¹⁶⁵ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 273; Koçyiğit, Talât, *Hadis Istılâhları*, 291.

¹⁶⁶ Yücel, Ahmet, a.g.e., 170.

¹⁶⁷ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 273.

¹⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 368, (2619).

الجدلي عن عليم الكندي عن سليمان عن النبي ﷺ قال: "أول هذه الأمة ورودًا على الخوض أولها إسلامًا علي بن أبي طالب."

قال المؤلف: "محمد بن يحيى منكر الحديث وأحاديثه مظلمة منكورة."

"... Hz. Peygamber (SAV) şöyle buyuruyor: "Ümmetim içinden, havzın başına gelecek olanların ilki, İslamiyeti ilk kabul eden Ali b. Ebî Tâlib'dir."

İbnu'l Cevzî isnâd için şunları söylüyor: Muhammed b. Yahyâ münkeru'l hadistir. O'nun hadisleri karanlıktır (makbul değildir), kabul edilemez."

Görüldüğü üzere, münkeru'l hadis olarak nitelenen râvî, hadiste hüccet olamaz, onun hadisleriyle amel edilmez.¹⁶⁹

ac. Râvînin "Leyyinu'l Hadis" Olması

Çok az hadis rivâyet edenler ve bu sebeple de hadisini terk etmeye vesile olacak bir hali bilinmeyenlere "مقبول" makbuldür, denir. Şayet, bir kusuru meydana çıkarsa, "لين الحديث" "hadiste gevşektir" denir.¹⁷⁰

Cerhin birinci mertebesinde yer alır, hadisi metrûk değildir, itibar için yazılır.¹⁷¹

Hamza b. Yûsuf es-Sehmî, ed-Dârakutnî'ye "Falan râvî leyyindir derken neyi kastediyorsun?" diye sormuş, O da: "Onun, adaletten düşürmeyecek bir kusurla mecrûh olduğunu kasederim", demiştir.¹⁷²

Leyyinu'l hadis ta'birini, leyyinûn ile aynı mânâda kullananlar olduğu gibi, ikisine farklı anlamlar yükleyenler de olmuştur. Bir kısım cerh ve ta'dil alimi, leyyin lafzı ile dini emirlerde gevşekliği, leyyinu'l hadis derken de rivâyette gevşek davranmayı, rivâyet kaidelerine önem vermemeyi kasederler. Gerek dini emirlerde, gerekse rivâyette gevşekliği görülen râvî için ayrıca, "فيه لين" cerh lafzı da kullanılır.¹⁷³

İlelû'l hadiste bu vasıfla mâruf olan bir râvîyi misâl olarak burada zikredebiliriz:

¹⁶⁹ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 211, (333).

¹⁷⁰ Salih, Subhi, a.g.e., 112-113.

¹⁷¹ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 205.

¹⁷² Suyûti, Tedribu'r Râvî, I, 346.

¹⁷³ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 202.

سمعت أبي وذكر حدثنا رواه محمد بن سعيد بن زياد الأثرم عن همام عن ثابت عن أنس عن النبي ﷺ قال: "ما آمن بي من بات وجاره جائع." فقال أبي: "هذا حديث منكر جداً، ومحمد بن زياد الأثرم لين الحديث."

"...Enes (RA), Hz. Peygamber'in (SAV) şöyle buyurduğu bildiriyor: *"Komşusu açken, (tok olarak) geceleyen, bana iman etmemiş olur."*

Ebû Hâtîm, isnâd hakkında şöyle diyor: "Bu, münker bir hadistir. Muhammed b. Ziyâd el-Esram, leyyinu'l hadistir."¹⁷⁴

Ebû Hâtîm, hadisin hangi sebeple münker olduğunu beyan etmemiş, isnadda geçen bir râvîyi (Muhammed b. Ziyâd), cerhin en hafifine delalet eden bir vasıfla nitelendirmiştir.

ad. Râvînin "Zâhibu'l Hadis" olması

Hadis râvîlerinin cerhinde kullanılan "zâhibu'l hadis" tabiri, sakıt olan, hadisi hiç bir surette yazılmayan râvîlere delâlet eder.¹⁷⁵

"Zâhibun" şeklinde de kullanılır. Bir râvî hakkında ister kısaca zâhibun, isterse zâhibu'l hadis denilmiş olun, o râvî artık adalet vasfını kaybetmiştir. Hadisleri kesinlikle yazılmaz, kendi de terk edilir.¹⁷⁶

İbnu's Salâh, İbn Ebî Hâtîm'e uyararak, bu tâbirin dördüncü mertebede metrûku'l hadis ve kezzâbun tabirleriyle aynı derecede olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷

Şimdi zâhibu'l hadis olan râvînin rivâyetlerine örnekler verelim:

سألت أبي عن حديث رواه هشام بن عمار عن عبد الله بن يزيد البكري عن عكرمة بن عمار عن إياس بن سلمة بن الأكوع عن أبيه أن النبي ﷺ قال: "أن النار لا تشقى احد." قال أبي: "هذا حديث باطل وعبد الله البكري ذاهب الحديث."

"...Seleme b. el-Ekvâ, Hz. Peygamberin şöyle buyurduğunu bildiriyor: *"Ateş, hiç kimseyi şâkî yapmaz."*

¹⁷⁴ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., II, 266, (2294).

¹⁷⁵ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 467.

¹⁷⁶ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 427.

¹⁷⁷ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 467.

Ebû Hâtim şöyle diyor: “Bu hadis batıldır ve Abdullah el-Bekrî zahibu’l hadisdir.”¹⁷⁸

Yani, Abdullah el-Bekrî, hadisleri zayıf olan biridir. Onun rivâyet ettiği hadisler yazılmaz. Ebû Hâtim, râvînin mecrûh olmasına binâen, hadisi batıl kabul etmiştir.

أُنْبَأَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْحَسَنِ بْنِ الْبَنَاءِ وَحَدِيثًا عَنْهُ ابْنُ نَاصِرٍ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو الْحَسَنِ مُحَمَّدُ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ الْأَنْبُوسِيِّ قَالَ أَخْبَرَنَا أَبُو الْحَسَنِ بْنُ أَخِي مِيمِي قَالَ أَنَا ابْنُ صَفْوَانَ قَالَ نَا أَبُو بَكْرٍ بْنُ أَبِي الدُّنْيَا قَالَ أَبُو خَيْثَمَةَ قَالَ نَا الْحَسَنُ بْنُ مُوسَى عَنْ ابْنِ لُحَيْعَةَ عَنْ دِرَاجٍ عَنْ أَبِي الْهَيْثَمِ عَنْ أَبِي سَعِيدٍ عَنِ النَّبِيِّ ﷺ قَالَ: "لَسُرَّادِقُ النَّارِ أَرْبَعَةَ حُدُرٍ، كَثُفَ كُلُّ جِدَارٍ مَسِيرَةَ أَرْبَعِينَ سَنَةً."

قال المصنف: "هذا حديث لا يصح، ابن لُحَيْعَةَ ذَاهِبُ الْحَدِيثِ" قال أحمد: "وأحاديث دراج منكر."

“...Ebû Saîd el-Hudrî’nin bildirdiğine göre, Rasûlullah (SAV) şöyle buyurmuştur: *“Ateşin çevresini kuşatan çadırlar, dört duvardan ibarettir. Her duvarın uzunluğu da, kırk senelik mesafededir.”*

İbnu’l Cevzî, haber hakkında şöyle diyor: “Bu hadis, sahîh değildir. İbn Lehîa, zâhibu’l hadistir.” Ahmed b. Hanbel: “Dirâc’ın rivâyet ettiği hadisler münkerdir”, demiştir.”¹⁷⁹

İbnu’l Cevzî, İbn Lehia’nın zâhibu’l hadis olduğunu beyân etmiş, bu vasfından dolayı da, hadisin sahîh olmadığına hükmetmiştir.

ae. Râvînin “Muzdaribu’l Hadis” olması

“Hadisleri muzdaribdir” mânâsına gelen bir tabir olup, hadis râvîlerinin cerhinde kullanılan lafızlardandır. Cerhin üçüncü derecesine delâlet eder. Kaide olarak cerhin bu mertebesinde bulunan lafızlardan biriyle cerh edilen râvînin hadisleri ile ihticac edilmez. Ne var ki büsbütün yabana da atılmaz, itibar için yazılır.¹⁸⁰

سَأَلْتُ أَبِي عَنْ حَدِيثٍ رَوَاهُ خَالِدُ بْنُ مَخْلَدٍ الْقَطَوَانِيُّ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِيزِ الْأَنْصَارِيِّ قَالَ أَخْبَرَنِي الزَّهْرِيُّ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ كَعْبٍ بْنِ مَالِكٍ عَنْ أَبِيهِ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ ﷺ قَالَ: "مَنْ رَأَى مَقْتَلَ

¹⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 286, (2363).

¹⁷⁹ İbnu’l Cevzî, a.g.e., II, 936, (1560).

¹⁸⁰ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 302.

حمزة؟". فقال رجل: "أنا رأيت مقتله." فانطلق حتى اراناه فخرج حتى وقف على حمزة فرآه قد شق بطنه قد مثل به. قال: "يا رسول الله مثل به والله." فكره رسول الله ﷺ أن ينظر إليه ووقف بين ظهراني القتلى. قال: "أنا شهيد على هؤلاء القوم لغوهم في دمائهم فإنه ليس جرح يجرح في الله الاجاء جرحه يوم القيامة يدمى لونه لون الدم وريحه ريح المسك قدموا اكثر القوم قرآنا واجعلوه في اللحد." قال أبي: "يروي هذا الحديث عن الزهري عن ابن كعب بن مالك عن جابر عن النبي ﷺ وعبد الرحمن هذا شيخ مدني مضطرب الحديث."

"... Ka'b b. Mâlik (RA), anlatıyor: *Rasûlullah (SAV): "Hamza'nın ölüsünü kim gördü?" diye sordu. Bir adam: "Ben gördüm" dedi ve bize göstermek üzere yola koyuldu. Hamza'nın yanında durdu. Hz. Peygamber, O'nu, karnı yarılmış ve müslle yapılmış olarak gördü. Adam dedi ki: "Ey Allah'ın Rasûlü! Vallahi, ona müslle yapılmış." Rasûlullah (SAV), ona bakmak istemedi, ölülerin yanında durdu ve şöyle dedi: "Bu topluluğa ben şahidim, onları kanlarıyla kefenleyin, çünkü onların Allah yolunda aldıkları yara, kıyamet günü akarak gelir, rengi kan rengi, kokusu misk kokusudur, onlara Kur'an-ı çokça okuyun ve onları mezara koyun."*

Ebû Hâtim isnâd hakkında şöyle diyor: "Bu hadis, Zührî > İbn Ka'b > Câbir > Nebî (A.S.) varyantıyla rivâyet edilir. Abdurrahmân, muzdaribu'l hadis olan Medine'li bir hocadır."¹⁸¹

Ebû Hâtim, râvînin muzdaribu'l hadis vasfını taşımasından dolayı hadisi Hz. Peygamber'den rivâyet eden râvîyi karıştırdığını (Câbir yerine Ka'b b. Mâlik) söylemek istemiştir.

أخبرنا أبو منصور القزاز قال أنا أبو بكر بن ثابت قال أخبرنا علي بن عبد العزيز الطاهري قال نا أبو القاسم علي بن الحسن بن علي بن زكريا الشاعر قال نا أبو جعفر محمد بن جرير الطبري قال نا بشر بن دحية قال نا قزعة بن سويد عن ابن أبي مليكة عن ابن عباس أن النبي ﷺ قال: "أبو بكر وعمر مني بمنزلة هارون من موسى."

قال المؤلف: "هذا حديث لا يصح، والمتهم به الشاعر" وقد قال أبو حاتم الرازي: "لا يحتج بقزعة بن سويد." وقال أحمد: "هو مضطرب الحديث."

¹⁸¹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 351-352, (1038).

“... İbn Abbâs (RA), Hz. Peygamber’in (SAV) şöyle buyurduğunu naklediyor: “*Ebû Bekir ve Ömer’in benim nezdindeki konumları, Harun’un Musa yanındaki durumu gibidir.*”

İbnu’l Cevzî isnâd hakkında şöyle diyor: “Bu hadis sahîh değildir. Ebu’l Kâsım Şair, ithama uğramıştır.” Ebû Hâtim de şöyle demiştir: “Kuz’a b. Süveyd’le ihticac olunmaz.” Ahmed b. Hanbel de: “Kuz’a muzdaribu’l hadistir” diyerek râvîleri cerh etmişlerdir.”¹⁸²

af. İsnâdda Râvînin İsmi Mübhem Bırakılması:

Mübhem, hadis istilâhında, isnâdda ismi açıklanmaksızın çok defa “fulan” tabiri ile işaret olunan râvîler hakkında kullanılmıştır. Bazen şeyhinden hadis nakleden bir râvî, ya ihtisar için, ya da şeyhinin zayıflığını örtmek için, onun ismini açıklamaz ve meselâ *أخبرنا فلان* “falan kimse bana haber verdi” demekle iktifa eder. Bu suretle, isnâd içerisinde bir râvî mübhem bırakılmış olur ve eğer şeyhinin ismini bu rivâyette zikretmeyen kimseden, aynı hadisin bir başka rivâyetinde mübhem râvî yine açıklanmamış olarak gelirse, mübhem kim olduğunu tesbit etmek mümkün olmaz.¹⁸³

Mübhem olan kimsenin hadisi, ismi zikredilmedikçe kabul olunmaz. Çünkü haberin kabul şartı, râvîlerinin adaletidir; halbuki ismi mübhem bırakılan râvînin kim olduğu bilinmezse, adaleti nasıl bilinir? Kezâ bir râvî, kendisinden rivâyet ettiği râvînin ismini “Bana sika olan bir kimse haber verdi” diyerek, tadîl lafzıyla mübhem bıraksa, onun da haberi kabul edilmez; çünkü bu şahıs, onun nazarında sika iken, başkalarına göre mecrûh olabilir.¹⁸⁴

İsnâdda, bir râvînin isminin mübhem bırakılması, hadisi illetli hale sokar. İsmi zikredilirse, illet de ortadan kalkar. *İlelû’l hadis*’de geçen şu haber buna örnektir:

سألت أبي عن حديث رواه شعبة عن أبي التياح عن طيء عن أبيه عن ابن مسعود قال: "نهى رسول الله ﷺ عن التبقر في الأهل والمال." قال أبي: "هذا الرجل هو المغيرة ابن سعد بن الاحزم."

¹⁸² İbnu’l Cevzî, a.g.e., I, 199, 312.

¹⁸³ Koçyiğit, Talât, *Hadis Istılahları*, 243.

¹⁸⁴ İbn Hacer, *Nuhbetu’l Fiker Şerhi*, 67.

“... İbn Mes’ud’un bildirdiğine göre, *Rasullullah (SAV)*, aile ve mal ile ilgili hususlara çokça dalmaktan nehyetti.”

Ebû Hâtım, ismi mübhem bırakılan طيء adlı râvînin kimliğini söyleyerek (Muğire b. Sa’d b. Ahzem), isnâddaki bu kapalılığı gidermiştir.¹⁸⁵

ag. İsnâdda Mechûl Râvîlerin Olması

Hadis uleması nezdinde mechûl, ilim talebi ile meşhur olmayan, fazla hadis rivâyet etmeyen, hadislerle iştiğal etmeyen ve bu sebepler dolayısıyla da, hadisçiler nezdinde bilinmeyen kimselerdir. Mechûl olan kişi, ilimle meşhur olan iki veya daha fazla şahıstan hadis rivâyet ettiği zaman, mechûl olmaktan çıkar.¹⁸⁶

Mechûl, cerhin üçüncü mertebesine delalet eden bir tabir olup, bununla tavsîf olunan bir râvînin hadisleri yalnız itibar için yazılır.¹⁸⁷

Râvînin bilinmemesi, yani hadis imamları arasında mechûl kalması, başlıca iki sebebe dayanır: Birincisi, râvînin isim, künye, lakab, neseb gibi çeşitli ve pek çok sıfatları olduğu halde, bunlardan yalnız birisiyle tanınmış olması ve rivâyet isnâdında, tanınmış olduğu isimlerden başka bir isimle zikredilmesidir. Râvînin kendi ismi olmakla beraber, meşhûr olmayan bir isminin kullanılması, onun başka bir şahıs olduğu zannını uyandırır. Bu ise, hadis rivâyetinde güven sağlamış kimseleri arayan hadisçilerin, bu şahıs hakkında tam bir bilgi edinmelerine engel olur; böylece râvî, hadisçiler arasında mechûl kalır veya hadisçiler bu râvî hakkında câhil olurlar. Râvînin mechûl kalmasının ikinci sebebi, hadis rivâyeti yönünden mukillundan olmasıdır. Bunlar arasında, umumiyetle, kendisinden yalnız bir kişinin hadis aldığı kimseler vardır. Bu kimselerin isimleri çok defa isnâdda zikredilmekle beraber, bazen de zikredilmez ve mübhem bırakılır. Mübhem bırakılan bu isimler yerine;

أخبرني فلان ، أخبرني شيخ ، أخبرني رجل ، أخبرني بعضهم

gibi umumi tabirler kullanılır.¹⁸⁸

Bu bilgiler doğrultusunda, misâllerimize geçebiliriz:

¹⁸⁵ İbn Ebî Hâtım, a.g.e., II, 137, (1905).

¹⁸⁶ Hatib Bağdadî, *Kifâye*, 111.

¹⁸⁷ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 211.

¹⁸⁸ Koçyiğit, Talât, *Hadis Usûlü*, 91.

سألت أبي عن حديث رواه هشام بن عمار عن المنخيس بن تميم عن حفص بن عمر عن إبراهيم بن عبد الله بن الزبير عن نافع عن ابن عمر عن النبي ﷺ قال: "الاقتصاد في النفقة نصف المعيشة والتردد إلى الناس نصف العقل وحسن السؤال نصف الإيمان."

قال أبي: " هذا حديث باطل، ومنخيس وحفص مجهولان."

"...İbn Ömer (RA), Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: *"Harcamada tutumlu olmak, geçimin yarısıdır; insanlarla iyi geçinmek, aklın yarısıdır; güzel soru sormak, iman yarısıdır."*

Ebû Hâtîm, hadisin batıl olduğunu söyledikten sonra, Muhîs ve Hafs'ın mechûl olduklarını beyan ediyor.¹⁸⁹

Ebû Hâtîm'in, hadisi batıl kabul etmesinin sebebi, büyük ihtimalle isnâdda mechûl râvîlerin (Muhîs ve Hafs) olmasıdır.

فحدثت عن أبي منصور محمد بن عيسى بن عبد العزيز قال نا علي بن إبراهيم قال نا الحسين ال إسحق قال نا ابن أبي جعفر قال نا محمد قال حدثنا المفضل بن فضالة بن عبيد عن هشام بن عروة عن عائشة: " أن النبي ﷺ كان يتختم في اليمين ويقول: اليمين أولى بالزينة من الشمال. وإنما الشمال خادم اليمين."

قال المؤلف: " هذا حديث لا يصح. فإن الحسين وابن أبي جعفر ومحمدًا مجهولون."

"...Hz. Aîşe (RA) anlatıyor: Hz. Peygamber (SAV), sağ eline yüzük takardı ve şöyle derdi: *"Sağ el, sola nisbeten, zinet için daha uygundur, çünkü sol el, sağın hizmetçisidir."*¹⁹⁰

İbnu'l Cevzî, hadis hakkında şöyle diyor: "Bu hadis, sahîh değildir; çünkü Hüseyin, Ebû Câfer ve Muhammed mechûldür."

İbnu'l Cevzî, isnâdda mechûl râvîlerin bulunması sebebiyle, hadisin sahîh olamayacağını belirtmiştir.

¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., II, 284, (2354).

¹⁹⁰ İbnu'l Cevzî, a.g.e., II, 694, (1160).

ah. Râvînin “Mechûlü’l hâl (Mestûr)” Olması

Hadis talebiyle veya hadis rivâyetiyle tanınmamış, hakkında cerh ve tâdil imamlarından herhangi biri tarafından cerh ve ta’dille ilgili hiçbir hüküm verilmemiş ve bu sebeplerle hadisçiler arasında mechûl kalmış bir kimseden, iki veya daha fazla adil kişi, ismini zikrederek, bir hadis rivâyet ederlerse, bu kimseye mechûlü’l hâl veya mestûr denir. Bir kimse, her ne kadar ismi zikredilerek kendisinden iki veya daha fazla kimseler tarafından hadisi nakledilmişse de, âdil olup olmadığı açıklanmadığı için, mechûl ve bu yönden hâli mestûr kalmış demektir.¹⁹¹

Bazı kimseler, hiçbir kayıt ileri sürmeksizin mestûrun rivâyetini kabul, ekseriyet ise reddetmiştir. Gerçek şudur ki, mestûr da mübhem ve mechûlü’l ayn’da olduğu gibi, adalet ve adaletsizlik ihtimalinin bulunması dolayısıyla red ve kabulü değil, belki hâli açıkça bilininceye kadar onunla hükmolunmaması gerekir. Nitekim İmam-ı Hameyn bu görüşe sahip olduğu gibi, İbnü’s-Salâh’ın cerh sebepleri açıklanmaksızın cerhedilen kimseler hakkındaki sözleri de buna delâlet eder.¹⁹²

Râvînin mechûlü’l hâl olması, hadisi illetli kılan unsurlardan biridir. Bir misâl verelim:

أنا عبد الرحمن بن محمد قال أخبرنا أحمد بن عبد الله الشافعي قال نا أبو المنذر محمد بن أحمد بن عمران الخزاعي قال نا قتيبة قال نا عمران بن عيينة عن يزيد عن مقسم عن ابن عباس قال: "كفن رسول الله ﷺ في حلة حمراء كان يلبسها وقميص."

قال مؤلف: "هذا حديث لا يصح، وأبو المنذر مجهول الحال."

“...İbn Abbâs (RA) anlatıyor: “*Rasûlullah (SAV), giydiği kırmızı bir elbise ve gömlekle kefenlendi.*”

İbnu’l Cevzî’nin haberin isnâdı hakkındaki görüşlerine yer verelim: “Bu hadis sahîh değildir. Ebu’l Münzir, mechûlü’l hâl (mestûr) olan bir râvîdir.”¹⁹³

Ebu’l Münzir’in âdil olup olmadığı bilinmediği için, hâli mestûr kalmış ve hadis sahîh kabul edilmemiştir.

¹⁹¹ Koçyiğit, Talât, *Hadis Istılahları*, s. 213-214.

¹⁹² İbn Hacer, a.g.e., 68.

¹⁹³ A.g.e., 58.

ai. Râvînin Yalancılıkla İthamı ve Uydurma Haber Rivâyeti

Hz. Peygamber'in hadisi olarak rivâyet edilip, râvîsi kizb ile ta'n olunan kimselerin haberlerine mevzu' adı verilmiştir. Râvî hakkında vaz' ile hüküm vermek, ancak galip bir zan yoluyla olup, kesin değildir; çünkü bazen çok yalancı olanların da, doğru söyledikleri vâkidir. Fakat hadise vakıf olan ilim erbâbı kuvvetli bir melekeye sahiptirler ve bu meleke sayesinde râvînin doğru söyleyip söylemediğini ayırt ederler. Bunu da ancak anlayışı tam, zihni parlak, kavrayışı kuvvetli ve râvînin yalan söyleyip söylemediğine delâlet eden karinelere ait köklü bilgisi olan kimseler yapabilir.¹⁹⁴

Hadisin uydurulmuş olduğuna delâlet eden karinelere biri de, râvînin hâlidir. Me'mun b. Ahmed'le ilgili şu hâdise, bunun bir örneğini teşkil eder: Bu şahsın yanında Hasan el-Basrî'nin Ebû Hureyre'den hadis işitip işitmediği hakkındaki ihtilaf bahis konusu edilince Me'mun, hemen Hz. Peygamber'e varan bir isnâd ileri sürmüş ve şöyle demiştir: "Hasan, Ebû Hureyre'den işitti."¹⁹⁵

Hadisin uydurma olduğu, bir de mervînin halinden anlaşılır. Ya Kur'an nassına, ya mütevatir sünnete, ya kesin icma'a, yahut da sarîh akla aykırı olur. Bazen de râvî, bazı selef-i salihin, yahut hükemânın sözlerini alır, israiliyyattan yahut isnâdı zayıf hadislerden bazı şeyleri seçer ve onu tervîc için sahîh bir isnâdla birleştirerek rivâyet eder.¹⁹⁶

Hadis uyduramı, uydurmaya sevkeden âmil, ya zındıklarda olduğu gibi dinsizlik, yahut bazı âbidlerde olduğu gibi cehaletin galebe çalması, yahut bazı mukallitlerde olduğu gibi asabiyet, yahut bazı rüesâda olduğu gibi hevâî şeylere tabi olmak, yahut da şöhrat kazanma kasdıyla garip hadis sahibi olmak arzusudur. Bunların hepsi de, bu işle meşgul olan imamların icmâ'ı ile haramdır.¹⁹⁷

Yukarıdaki bilgiler muvacehesinde, yalancılıkla itham edilen ve uydurma haberler rivâyet eden râvînin, naklettiği isnâd ve metni illetli hale getirmesi konusundaki örneklerimize geçebiliriz:

¹⁹⁴ A.g.e.

¹⁹⁵ A.g.e., 59.

¹⁹⁶ A.g.e.

¹⁹⁷ A.g.e.

سألت أبي عن حديث رواه ابن وهب عن ابن لهيعة عن دراج عن ابن حجية عن أبي هريرة عن رسول الله ﷺ انه قال: "رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله هم الذين يضربون في الأرض يبتغون من فضل الله." فسمعت أبي يقول: "هذا حديث منكر ودراج في حديثه صنعة."

"... Ebû Hureyre (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: "Öyle insanlar vardır ki, ne ticaret, ne de alışveriş onları Allah'ı zikretmekten alıkoyar. Onlar, Allah'ın lûtfunu isteyerek, yeryüzünde dolaşırlar."

Ebû Hâtîm, haber hakkında şöyle diyor: "Bu, münker bir hadistir ve Dirâc, uydurma haber rivâyet eder."¹⁹⁸

Ebû Hâtîm, yukarıdaki haberin münker (makbul değil) olduğunu beyan ettikten sonra, isnâdda yer alan râvîlerden birinin (Dirâc) uydurma haberler rivâyet ettiğini bildirmiştir. Râvînin bu şekilde tavsifi, hadisi muallal hale getirdiği gibi, hadisi münker de yapmıştır.

Bir diğer misâl:

وقد أنبأنا الحريري قال أنبأنا العشاري قال نا الدارقطني قال نا عبيد الله بن عبد الصمد بن المهتدي بالله قال حدثنا بكر بن سهل قال نا عبد الغني بن سعيد الثقفي قال نا موسى بن عبد الرحمن الصنعاني عن ابن جريح عن عطاء عن ابن عباس أن رسول الله ﷺ قال: " أن الله باهى الناس يوم عرفة وباهى بعمر بن الخطاب خاصة."

قال المصنف: " هذا حديث لا يصح." قال ابن حبان: " موسى بن عبد الرحمن دجال يضع الحديث."

"...İbn Abbâs (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: "Allah, Arefe günü, insanlara karşı, Ömer b. Hattâb'la övünür."

İbnu'l Cevzî, bu hadisin sahîh olmadığını beyan ettikten sonra, İbn Hıbbân'ın bir râvî hakkındaki cerhine yer veriyor: "Mûsa b. Abdirrahmân, hadis uyduran bir Deccâl'dir."¹⁹⁹

İbnu'l Cevzî, hadisin sahîh olmamasını, râvînin mecrûh olmasına bağlıyor.

¹⁹⁸ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., I, 394, (1181).

¹⁹⁹ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 196-197, (307).

Yeri gelmişken, kitabın birkaç yerinde karşımıza çıkan bir hususu burada, bir örnekle zikretmek istiyorum. İbnu'l Cevzî; İlel'inin Kitabı'1 Melâhim ve'l Fiten adlı bölümünde şöyle bir hadis zikrediyor:

فأنا أبو منصور القزاز قال نا أبو بكر أحمد ابن علي بن ثابت قال أخبرنا أبو عمر عبد الواحد بن محمد بن عبد الله بن مهدي قال أنا محمد بن مخلد قال أنا أحمد بن الحجاج بن الصلت قال حدثنا سعيد بن سليمان قال نا خلف بن خليفة عن مغيرة عن ابراهيم عن علقمة عن عمار بن ياسر قال: بينما النبي ﷺ راكب إذا حانت منه التفاتة فإذا هو بالعباس فقال: " يا عباس!" قال: "لبيك يا رسول الله" قال: "إن الله فتح هذا الأمر (بي) وسيختمه بغلام من ولدك يملؤها عدلا كما ملئت جورا وهو الذي يصلي بعيسى ابن مريم."

“...Ammâr b. Yâsir anlatıyor: “*Rasûlullah (SAV)*’le beraber binekteydik, o sırada birisi bize doğru yöneldi. Bir de baktık ki, gelen Abbâs’mış. Peygamber (SAV), O’na şöyle dedi: “*Ey Abbâs!*” Abbâs: “*Buyur ey Allah’ın Rasûlü!*” dedi. Hz. Peygamber: “*Allah, İslam’ı benimle başlattı, senin soyundan bir oğlanla bitirecek. (Yeryüzünü) zulümle yönettiği gibi, adaletle de yönetecek ve İsâ b. Meryem’e namaz kıldıracak.*”²⁰⁰

İbnu'l Cevzî haber hakkında şöyle diyor:

"أما حديث عمار فلا بأس بإسناده."

Eserin tahkikini yapan Halîl el-Meys, dipnotta, yukarıdaki haber için şöyle diyor: “İsnâdda yer alan râvîlerden Ahmed b. Haccâc b. Salt tenkîd edilmiştir. Zehebî, Mîzân’da râvî hakkında şu bilgileri vermiştir: “*Hatîb, Târîh’inde O’nu zikretmiş fakat onu zayıf saymamıştır. Ona hürmetsizlik olmasın diye, sanki sükut etmiştir.*” Muhakkik, sözüne şöyle devam ediyor: “İbnu’l Cevzî, Kitabı’d-Duafâ’ adlı eserinde, Ahmed b. Haccâc b. Salt için “*كذاب ، وضاع*” demiştir. Şimdi nasıl oluyor da, bu haber hakkında “*isnâdında bir beis yoktur*” diyebiliyor.”²⁰¹

Görüldüğü üzere, İbnu’l Cevzî, Kitabı’d-Duafâ’ adlı eserinde “*كذاب ، وضاع*”

diye cerh ettiği bir râvî için, el-İlel’ü’l Mütênâhiye’de “*فلا بأس بإسناده*”

²⁰⁰ İbnu’l Cevzî, a.g.e., II, 857-858, (1437).

²⁰¹ İbnu’l Cevzî, a.g.e., 861.

problem yoktur” diyerek, o râvînin rivâyet ettiği hadisi makbûl kabul ediyor. Buradaki tezathı belirttikten sonra, başka bir maddeye geçebiliriz:

ai. Râvînin Nesebinin Dalgınlıkla Değiştirilmesi

Râvînin nesebi ile ilgili vehim sonucu yapılan hata, hadisi illetli kılar. Bu, genelde isimleri aynı, nesepleri farklı olan râvîlerde karşımıza çıkar. Bir misâlle açıklamaya çalışalım:

سمعت أبي وذكر الحديث الذي رواه مالك بن أنس عن ابن شهاب عن عباد بن زياد من ولد المغيرة بن شعبة عن المغيرة بن شعبة "أن رسول الله ﷺ ذهب لحاجته في غزوة تبوك قال المغيرة: فذهبت معي بماء فجاء رسول الله ﷺ فسكبت عليه فغسل وجهه ويديه ومسح برأسه ومسح على الخفين." فسمعت أبي يقول: "وهم مالك في هذا الحديث في نسب عباد بن زياد وليس هو من ولد المغيرة ويقال له عباد بن زياد ابن أبي سفيان وإنما هو عباد بن زياد عن عروة وحمة ابن المغيرة بن شعبة عن المغيرة بن شعبة عن النبي ﷺ."

“...Muğîre b. Şu’be anlatıyor: “*Rasûlullah (SAV) Tebûk Gazvesi esnasında, haceti için bir yere gitti. Ben de yanımda su ile O’nu takip ettim. Rasûlullah (SAV) yanıma gelince, O’na su döktüm. Elini ve yüzünü yıkadı, başını ve mestlerini mesh etti.*”

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “Mâlik b. Enes, Abbâd b. Ziyâd’ın nesebi hususunda hata etmiştir. O, Muğîre’nin oğlu değildir. O, Abbâd b. Ziyâd b. Ebî Süfyân’dır. Isnâdın aslı şöyledir: Abbâd b. Ziyâd > Urve ve Hamza b. Muğîre b. Şu’be > Muğîre b. Şu’be > Nebî (SAV).”²⁰²

Mâlik b. Enes, Abbâd’ın nesebi hususunda hata etmiş, Ebû Hâtim de Abbâd’ın asıl nesebini söyleyerek, isnâddaki bu yanılgıyı düzeltmiştir.

Râvînin durumu ile ilgili illetleri bu şekilde aktardıktan sonra isnâdda karşımıza çıkan illetlerin ikinci kısmına geçebiliriz.

²⁰² İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 69, (182); Ayrıca bkz., a.g.e., I, 143, (400).

b. SENEDLE İLGİLİ OLANLAR

Bir hadisin sıhhatine engel teşkil eden illet, daha çok isnâdında bulunur. Senedde görülen bu illetler, hem isnâdın, hem de metnin zayıf sayılmasına yol açar. Bununla birlikte senedde bulunan illetin metne tesir etmediği de görülebilir.²⁰³

Senedde bulunan illetleri maddeler halinde sıralayalım:

ba. Mevkûf haberin Merfû Olarak Rivâyeti

Mevkûf olduğu sabit olan bir hadis, bir başka tarîkten merfû olarak nakledilirse, merfû olarak rivâyet edilen bu haber, illetli olmuş olur. Misâl olarak şu hadisler verilebilir:

سئل أبي عن حديث رواه أبو بكر الحنفى عن الثورى عن أبي الزبير عن جابر "أن النبي ﷺ دخل على مريض وهو يصلى على وسادة." قال: " هذا خطأ إنما هو عن جابر قوله "انه دخل على مريض." فقليل له: " فإن أبا اسامة قد روى عن الثوري هذا الحديث مرفوعاً." فقال: " ليس بشيء هو موقوف."

“...Câbir (RA) anlatıyor: “Hz. Peygamber (SAV), yastık üzerinde namaz kılan bir hastanın yanına girdi.”

Bu hadis hakkında Ebû Hâtim: “Bu hatadır, çünkü haber Câbir’in bizzat kendisine aittir: “*Câbir bir hastanın yanına girdi*”, şeklindedir”, demiştir. Ebû Hâtim’e “Ebû Usâme, bu hadisi Sevrî’den merfû olarak nakletmiştir” denilince, O da: “Böyle olması mümkün değil, haber mevkûftur” demiştir.²⁰⁴

Ebû Hâtim, Câbir’e ait olan haberin, Hz. Peygamber’e isnâd edildiğini belirtmiş, fakat vehmin kimden kaynaklandığını açıklamamıştır. Diğer örneğimize geçelim:

أنا عبد الرحمن بن محمد قال أنا أحمد بن علي بن ثابت قال أنا محمد بن أحمد بن رزق قال أنا محمد بن عبد الله بن إبراهيم الشافعي قال نا عبد الله بن أحمد قال حدثني أبي قال نا محمد بن السماك أبو العباس عن يزيد بن أبي زياد عن المسيب بن رافع عن عبد الله بن مسعود قال: قال رسول الله ﷺ: " لا تشتروا السماك في الماء فإنه غرر."

²⁰³ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 155.

²⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 113, (307).

قال المؤلف: " هذا حديث لا يصح عن رسول الله ﷺ، وإنما هو من قول ابن مسعود. رواه هشيم وزائدة كلاهما عن يزيد فلم يرفعه فيمكن أن يكون يزيد قد رفعه في وقت فإنه كان يلقي فيلقن ويمكن أن يكون الغلط من ابن السماك."

"..Abdullah b. Mes'ud (RA), Hz. Peygamber'in (SAV) şöyle buyurduğunu söylemiştir: *"Balığı suyun içinde satın almayın, bu şüphesiz aldatmaktır."*

İbnu'l Cevzî, haber hakkında şöyle demiştir: "Bu hadisin, Hz. Peygamber'den rivâyeti sahîh değildir; çünkü haber, İbn Mes'ud'a aittir. Hüseyim ve Zaide, her ikisi de bu haberi Yezîd'den rivâyet etmişler ama merfû olarak değil. Yezîd bir defasında, bu haberi merfû olarak rivâyet etmiş olabilir, çünkü O, telkîne maruz kalan ve telkîni kabul eden birisidir. Hatanın İbnü's-Simâk'tan kaynaklanması da mümkündür.²⁰⁵

İbn Mes'ûd'un sözü olarak bilinen bu haber, Hz. Peygamber'e isnâd edilmiş, bu da senedi illetli hale getirmiştir.

bb. Merfû' Haberın Mevkûf Olarak Rivâyeti

Merfû olduğu sabit olan bir hadis, bir başka tarîkten mevkûf olarak rivâyet edilirse, mevkûf olarak nakledilen bu haber, illetli olmuş olur. İlelü'l hadis'de geçen bir örneği burada zikrederim:

سمعت أبا زرعة وذكر حديثا رواه أبو إسحق السبيعي واختلف عليه فيه فروى زيد بن أبي أنيسة عن أبي إسحق عن جرير ابن عبد الله البجلي عن النبي ﷺ أنه قال: "صوم ثلاثة أيام من كل شهر صيام الدهر الايام البيض ثلاث عشرة وأربع عشرة وخمس عشرة." فرواه زيد بن أبي أنيسة مرفوعاً عن النبي ﷺ ورواه المغيرة بن مسلم عن أبي إسحق عن جرير موقوفاً. فقال أبو زرعة: "حديث أبي إسحق عن جرير مرفوعاً أصح من موقوف ولأن زيد بن أبي أنيسة أحفظ من مغيرة بن مسلم."

"...Cerîr b. Abdillâh, Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: *"Her ay üç gün oruç tutmak -ki bu Eyyâmü'l Beyd denilen ayın on üç, on dört ve on beşinci günleridir- bütün seneyi oruçlu geçirmek gibidir."*

Zeyd b. Ebî Enîse, bu hadisi Hz. Peygamber'den merfû olarak nakletmiştir. Ebû Zur'a, merfû olarak rivâyet edilen hadisin, mevkûf olarak nakledilen hadisten daha

²⁰⁵ İbnu'l Cevzî, a.g.e., II, 594-595, (978).

sahîh olduğunu belirtmiş, buna gerekçe olarak da, Zeyd b. Ebî Enîse'nin Muğîre b. Müslim'den, hıfz yönünden daha ileride olmasını göstermiştir.²⁰⁶

Ebû Zur'a'nın yukarıdaki haberin isnâdı hakkındaki beyânatından anlaşılacağı üzere, Hz. Peygamber'den merfû olarak rivâyet edilen hadis, bir başka tarîkte hataen mevkûf olarak rivâyet edilmiştir. Hadisi illetli hale getiren bu durumun sebebi, râvînin hıfzından kaynaklanmıştır.

bc. Maktû' Haberin Merfû' Olarak Rivâyeti

Maktu' olduğu sabit olan bir haber, bir başka tarîkten merfû' olarak nakledilirse, merfû' olarak rivâyet edilen bu haber, illetli olmuş olur. Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه المحاربى عن عبد الحميد بن جعفر عن عثمان بن عطاء عن أبيه عن ابن عمر قال: قال رسول الله ﷺ: "الدين خمس لا يقبل الله منها شيئاً دون شيء شهادة أن لا إله إلا الله وإن محمد عبده ورسوله وإيمان بالله وملائكته وكتبه ورسله والجنة والنار والحياة بعد الموت هذه واحدة والصلوات الخمس عمود الدين لا يقبل الله الإيمان إلا بالصلوة والزكاة طهور من الذنوب لا يقبل الله الإيمان ولا الصلاة إلا بالزكاة فمن فعل هؤلاء ثم جاء رمضان فترك صيامه متعمداً لم يقبل الله منه الإيمان ولا الصلاة ولا الزكاة فمن فعل هؤلاء الأربع ثم تيسر له الحج قلم يحج ولم يوص لحجه ولم يحج عنه بعض أهله لم يقبل الله منه الأربع التي قبلها لأن الحج فريضة من فرائض الله تعالى." قال أبي: " هذا حديث منكر، يحتمل أن يكون كلام عطاء الخراساني."

"... İbn Ömer (RA) anlatıyor: "Din, beş şeyden ibarettir, bunlar olmadığı sürece, Allah, kulun hiçbir işini kabul etmez: Allah'tan başka ilah olmadığına, Muhammed'in O'nun kulu ve elçisi olduğuna şehadet etmek, Allah'a, meleklerine, kitaplarına, elçilerine, cennete, cehenneme, ölümden sonra hayata inanmak, bunlar (dinin) birinci bölümünde yer alır. Beş vakit namaz, dinin direğidir. Allah, namaz olmadan, kişinin imanını kabul etmez. Zekât, günahları temizler, Allah, iman ve namazı ancak zekâtla kabul eder. Kim bunları yapara da, Ramazan ayı geldiğinde, orucu kasden tutmazsa, Allah, o kişinin iman, namaz ve zekatını kabul etmez. Kim bu dört şeyi yapar da, hacca gitme imkânı varken haccetmez, haccı vasiyet etmez ya da ailesinden birini kendisi yerine hacca göndermezse, Allah, daha önce kabul ettiği bu dört şeyi de kabul etmez. Çünkü hac, Allah Tealâ'nın bir farzıdır."

²⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 266, (785).

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “Bu, münker bir hadistir. Haber, büyük ihtimalle Ata’ el-Horâsânî’ye aittir.”²⁰⁷

Görüldüğü üzere, Ata’ el-Horasânî’ye ait olan bu haber, başka bir tarîkte, dalgınlıkla ya da vehm sonucu Hz. Peygamber’e isnâd edilmiştir. Merfû’ olarak nakledilen bu haber, muallél hale gelmiştir. Bir başka misâl:

أخبرنا عبد الحق قال أنا عبد الرحمن قال نا ابن بشران قال نا الدارقطنى قال نا عثمان بن أحمد الدقاق (قال نا يحيى بن عبد الباقي) قال نا المسيب بن واضح قال نا مبشر بن إسماعيل عن الأوزاعي عن يحيى بن أبي كثير عن عكرمة عن ابن عباس قال: قال رسول الله ﷺ: " النبيذ وضوء لمن يجد الماء." قال المؤلف: " المسيب بن واضح وكان كثير الوهم، وقد وهم فيه لأن الحفوظ من قول عكرمة."

“...İbn Abbâs (RA), Rasûlullah (SAV)’in şöyle buyurduğunu naklediyor: “*Şarap (şıra), su bulamayan kimse için abdest suyudur.*”

İbnu’l Cevzî, şöyle diyor: “Müseyyeb b. Vâdih, çok vehm sahibi birisidir, bu haberde de yanılmıştır. Çünkü haber, İkrime’nin sözü olarak mahfûzdur.”²⁰⁸

İkrime’nin sözü olarak mahfûz ve marûf olan yukarıdaki haber, Müseyyeb b. Vâdih adlı râvînin vehmi sebebiyle Hz. Peygamber’in hadisi olarak rivâyet edilmiştir. Buna binâen, merfû’ olarak nakledilen haber, muallél olmuştur.

bd. Maktu’ Haberin Mevkûf Olarak Rivâyeti

Maktu’ olduğu sabit olan bir haber, bir başka tarîkten mevkûf olarak nakledilirse, mevkûf olarak rivâyet edilen bu haber, illetli olmuş olur. İlelü’l hadis’den bir misâl:

سألت أبي عن حديث رواه أبو هارون البكاء عن ابن لهيعة عن عقيل عن ابن شهاب عن عروة عن عائشة قالت: " إن أول آية انزلت في الجهاد "اذن للذين يقاتلون بانهم ظلموا وان الله على نصرهم لقدير." قال أبي: " الصحيح ما يرويه يونس عن الزهرى عن عروة فقط."

“...Hz. Aişe (RA) anlatıyor: “*Cihad hakkında ilk inen ayet şudur: “Kendileriyle savaşılan (mü’min)lara (karşı koyma) izni verildi. Çünkü onlara zulmedilmiştir ve şüphesiz Allah, onlara yardım etmeye kâdirdir.” (Hac, 22/39)”*

²⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 294, (879).

²⁰⁸ İbnu’l Cevzî, a.g.e., I, 357-358, (592).

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “Haberin sahîh olan tarîki, Yûnus > Zühri > Urve şeklindedir.”²⁰⁹

Ebû Hâtim’in sahîh olarak naklettiği isnâdda, Hz. Aîşe’nin isminin geçmemesi, bu haberin Urve’ye ait olduğunu gösteriyor. Fakat Urve’ye bu haber, Hz. Aîşe’nin sözü olarak nakledilmiştir. Bu da haberi illetli hale sokmuştur.

be. Mürsel Hadisin Müsned Olarak Rivâyeti

Sika râvîler tarafından mürsel rivâyet edilmiş bir hadis, başka bir yoldan -görünüşte- müsned olarak rivâyet edilirse, müsned olan bu haber, muallal olur. Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه أبو حذيفة عن الثوري عن الأعمش عن أبي صالح عن أبي هريرة عن النبي ﷺ أنه كان يصلي حتى تورمت قدماه فقيل: "يا رسول الله الحديث..." قال أبي: "حدثنا محمد بن كثير عن الثوري عن الأعمش عن أبي صالح قال رسول الله ﷺ." قال أبي: "ومرسل أشبه."

“...Ebû Hureyre (RA) anlatıyor: Hz. Peygamber (SAV), ayakları şişinceye kadar namaz kıları. Denildi ki: “Ey Allah’ın Rasûlü!...”

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “Muhammed b. Kesîr, bu haberi Sevrî > A’meş > Ebû Sâlih kanalıyla, Rasûlulah (SAV)’dan rivâyet etmiştir. En doğrusu, mürsel olarak rivâyetidir.”²¹⁰

Mürsel olarak rivâyet edilen yukarıdaki haber, başka bir kanaldan müsned olarak rivâyet edilmiştir. Mürsel olarak rivâyeti sahîh olduğu için, müsned olarak nakledilen haber, muallal kabul edilmiştir.

نا الكروخي قال الأزدي والغورجي قالنا أخبرنا الجراحي قالنا نا الحبوبى قال حدثنا الترمذي قال نا أبو الوليد الدمشقي قال نا الوليد بن مسلم قال أخبرنا ثور بن يزيد عن رجاء بن حيوة عن كاتب المغيرة عن المغيرة بن شعبة ان النبي ﷺ مسح أعلا الخف وأسلفه.

قال الترمذي: هذا حديث معلول لم يسنده عن ثور غير الوليد، وسألت أبا زرعة ومحمدًا عن هذا الحديث فقالا: " لا يصح لأن ابن المبارك روى هذا عن ثور عن رجاء قال حدثت عن كاتب المغيرة مرسلًا عن النبي ﷺ ولم يذكر فيه المغيرة."

²⁰⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 76, (1720).

²¹⁰ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 115, (310).

“... Muğîre b. Şu’be (RA) anlatıyor: “*Nebi (SAV), mestin en üst ve en altını meshetti.*”

Tirmizî, bu haber hakkında şöyle diyor: “Bu hadis ma’luldür. Velîd dışında bu hadisi Sevr’den müsned olarak rivâyet eden olmamıştır. Ebû Zur’a ve Muhammed’e (Muhammed b. İsmâil el-Buhârî) bu hadisi sordum, şöyle dediler: Hadisin müsned olarak rivâyeti sahîh değildir. Çünkü İbnu’l Mübârek, bu haberi Sevr > Kâtibu’l Muğîre kanalıyla, Rasûlullah (SAV)’dan mürsel olarak rivâyet etmiş ve Muğîre’yi isnâdda zikretmemiştir.”²¹¹

İbnu’l Cevzî, yukarıdaki haber hakkında sözü Tirmizî’ye bırakıyor. Tirmizî de, hadisin illetli olduğunu, Sevr’den başka bu hadisi müsned olarak rivâyet eden hiç kimsenin olmadığını söylüyor. Kendisi, bu haberi, Ebû Zur’a ve Muhammed b. İsmâil el-Buhârî’ye sormuş, Onlar da hadisin müsned olarak rivâyetinin sahîh olmadığını söylemişlerdir.

bf. Gizli İnkıta’

İnkıta’, isnâd zincirinden bir veya birkaç râvî halkasının düşmesiyle isnâdda meydana gelen kopukluktur.²¹²

Bu konuda bir çalışma yapan Mehmet Erdoğan, gizli inkıta’yı şu şekilde tarif etmiştir: “Hadis senedinin muttasıl ve sağlam olmasına rağmen, çeşitli mülâhazalarla o hadisin gizli bir illetle mualllel olduğunu kabulle, o hadisle ihticâdan yüz çevirme demektir. Bu durum, ya nakildeki mevcut bir noksanlık ve kusur yüzünden olur, ya da menkûlün kendisinden daha kuvvetli bir delile ters düşmesi (muaraza) sebebiyle olur.”²¹³

İsnâdda çokça görülen bu gizli inkıta’yı, iki başlık altında ele alacağız:

1) Mevsûl zannedilen isnâddaki râvîlerden birinin, araştırıldıktan sonra, sema’ının kati olmadığıının anlaşılması.

Sened görünüşü bakımından sahîh olmakla beraber, arada, rivâyet ettiği zâtın hadis işitmediği bilinen birisinin bulunması, hadisin mualllel olmasına sebep teşkil eder.

Misâl:

²¹¹ İbnu’l Cevzî, a.g.e., I, 359, (594).

²¹² Koçyiğit, Talât, a.g.e., 167-168.

²¹³ Erdoğan, Mehmet, “*Batınî İnkıta*”, M.Ü.İ.F. Dergisi, 4. sayı, 415-427.

سئل أبي عن حديث رواه هشام الدستوائي عن يحيى بن كثير عن نوف قال: " فيما ناجى الله به موسى " قال أبي: " لم يسمع يحيى من نوف شيئاً انما روى هذا عن يحيى عن زيد بن سلام عن أبي سلام عن نوف وهو أشبهه. "

"... Yahyâ b. Kesîr, Nevf'den, "Allah Teâlâ'nın Musa ile konuşması" hakkındaki haberi rivâyet etmiştir.

Ebû Hâtîm, haber hakkında şöyle diyor: Yahyâ, Nevf'den hiçbir hadis rivâyet etmemiştir. Bu hadisin asıl senedi şöyledir: Yahyâ b. Kesîr > Zeyd b. Selâm > Ebû Selâm > Nevf. Bu daha muteberdir.²¹⁴

Görüldüğü üzere, mevsûl olduğu zannedilen isnâd, râvînin rivâyet ettiği şahıstan hiç hadis dinlememesi sebebiyle munkatı' hükmünü almış ve dolayısıyla muallal olmuştur. Başka bir misâl:

أنبأنا محمد بن ناصر قال أخبرنا أبو غالب الباقلائي قال أنا أبو بكر البرقاني قال حدثنا الدارقطني قال نا عبد الله بن محمد بن سعيد الجمال قال نا هاشم بن الجنيدي قال نا ابن أبي رواد عن ابن جريج عن المطلب بن حنطب عن أنس بن مالك قال: قال رسول الله ﷺ: "عرضت على أجور أمتي حتى القذاة يخرجها الرجل من المسجد، وعرضت على ذنوب أمتي فلم أر ذنباً أعظم من سورة أو آية من القرآن أوتيتها رجل ثم نسيها."

قال الدارقطني: "قد روى عن ابن جريج عن أنس، والأول أشبه بالصواب، والحديث غير ثابت لأن ابن جريج لم يسمع من المطلب شيئاً. يقال: كان يدلسه عن ابن ميسرة وغيره من الضعفاء."

"... Enes b. Mâlik (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: "Bir adamın mescidden çıkardığı çöpe varıncaya kadar, ümmetimin aldığı sevaplar, bana sunuldu. Aynı şekilde günahları da arzolandu; fakat Kur'an'dan bir ayet ya da sûreyi ezberleyip, sonra da onu unutan kişinin işlediği günahattan daha büyük bir günah görmedim."

Dârakutnî, isnâd hakkında şöyle diyor: Bu hadis İbn Cüreyc > Enes kanalıyla da rivâyet edilmiştir. Fakat yukarıdaki isnâd daha muteberdir. Bununla birlikte, bu hadis de

²¹⁴ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., II, 105, (1810).

sabit değildir; çünkü İbn Cüreyc Muttalib b. Hantab'dan hiç hadis dinlememiştir. Onun (İbn Cüreyc), İbn Meysere gibi zayıf kişilerden tedlîs yaptığı söyleniliyor.”²¹⁵

İbn Cüreyc'in Muttalib b. Hantab ile hiç sema'ı olmadığı halde, O, bu hadisi Muttalib'den rivâyet ediyormuş izlenimini vermiştir, bu da hadisi muallal yapmıştır.

İmâm Buhârî ile İmâm Müslim arasında geçen “keffâretü'l mescid” ile ilgili hadis, önemine binâen burada zikredilebilir:

Buhârî'nin ilim meclisinde birisi, Buhârî'ye şu hadisi sorar:

حدثنا ابو العباس محمد بن يعقوب قال ثنا محمد بن إسحق قال ثنا حجاج بن محمد قال: قال ابن جريج عن موسى بن عقبة عن سهيل بن أبي صالح عن أبيه عن أبي هريرة عن النبي ﷺ قال: "من جلس مجلسا كثر فيه لغظه فقال قبل أن يقوم: سبحانك اللهم وبحمدك لا إله إلا أنت أستغفرك وأتوب إليك، إلا غفر له ما كان في مجلسه ذلك."

“...Ebû Hureyre (RA)’ın bildirdiğine göre, Hz. Peygamber (SAV) şöyle buyurmuştur: “Çok dedikodu yapılan bir mecliste bulunan kimse, oradan kalkmadan önce, “Subhaneke Allahumme ve bi hamdike lâ ilâhe illâ ente estağfiruke ve etûbu ileyk” derse, o mecliste bulunmasından doğacak günahları bağışlanmış olur.”²¹⁶

Buhârî, “Bu hadis, muhaddislerin İbn Cüreyc’den rivâyet ettikleri hasen bir hadistir.” diyerek, hadisin illetini açıklamayınca, o arada, O’nun ilim meclisinde bulunan İmâm Müslim, O’nun yanına gelir, gözlerini öper ve “Ey üstadların üstadı, muhaddislerin efendisi, hadis illetlerinin tabibi! Bırak da ayaklarını öperim” der ve kendisinden bu hadisin illetini söylemesini ister. Buhârî O’nun bu ısrarı karşısında hadisin şu isnâdını söyler:

"حدثنا به موسى بن اسماعيل قال حدثنا وهيب قال ثنا سهيل عن عون بن عبد الله قوله."

Müslim, Buhârî'nin bu sözleri üzerine, “Sana buğzeden ancak hasedinden eder. Dünyada senin bir benzerin olmadığına şهادet ederim”, diyerek O’na olan hayranlığını dile getirir.

²¹⁵ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 115-116 (158).

²¹⁶ Hâkim, a.g.e., 113.

Buhârî'nin naklettiği isnâddan anlaşılacağı üzere, Mûsa b. Ukbe'nin Süheyl'den sema'ı yoktur. Dolayısıyla O'ndan müsned bir hadis rivâyet ettiği de vâki' değildir. Mûsa b. Ukbe'nin Süheyl'den yaptığı rivâyetlerin tamamı bilinmeden, hadisin munkatı' olduğu anlaşılamaz. Bunu ancak mütehasşıs lar anlayabilirler.”²¹⁷

Şimdi gizli inkıta'nın ikinci kısmına geçelim:

2) An'ane ile nakledilen isnâdın muntakı' olması:

Râvînin hadisi tahdîs, ihbâr ve sema' yollarından hangisiyle aldığı belirtilmeksizin (yani عن فلان... سمعت، أخبرنا، حدثنا gibi tabirler kullanmayıp) yalnız عن lafzıyla (... عن) rivâyet ettiği hadislere mu'an'an denilmiştir.²¹⁸

İmâm Müslim, kendilerine böyle (عن) lafzıyla hadis izafe edilen zevâtın birbirlerini görmeleri ve dinlemeleri mümkün olmak ve tedlisten emin bulunmak şartlarıyla bu hadisin, muttasıl hükmünde olduğuna eski ve yeni bütün ulemânın icmâ'ı bulunduğunu iddia etmektedir. Yalnız zamanın bazı ulemasının “Böyle bir hadise muttasıl hükmü verebilmek için, râvîlerin ömürlerinde bir defa olsun görüşmüş olmaları şarttır; sadece görüşme imkânı kâfi değildir” dediklerini naklediyor. Ve bu sözü reddederek: “Sonradan çıkarılma sâkıt bir uydurmadır; buna evvelce kail olan yoktu... Buna kail olmak, bâtil bir bid'attır...” diyor. Fakat Nevevî (676/1277) , muhakkik ulemanın bu fikirde olmadıklarını söylüyor ve “Bu fennin imamlarından Ali b. el-Medînî, Buhârî ve başkalarına göre muhtar olan sahîh kavil, Müslim'in reddettiğidir”, diyor. Çünkü râvîler görüşürse, müdellis olmamak şartıyla عن فلان diye rivâyet ettikleri hadisleri işitmiş olarak rivâyet edecekleri âşikardır. Yani muhaddisler, ancak şeyhinin ağzından işiterek rivâyet ettikleri vakit عن فلان derler. Binaenaleyh râvîlerin görüştükleri sübut buldu mu, hadisin muttasıl olduğu galebe-i zan üzerine bina edilmiştir. Fakat muhakkak görüştükleri sâbit olmazsa, yalnız görüşme imkânı ile hadisin muttasıl olduğuna kanaat gelmez. Şu halde râvî, mechûl gibi olur. Mechûlün rivâyeti, yüzde yüz yalan söylediği veya zayıf olduğu için değil, hali şüpheli

²¹⁷ Hâkim, a.g.e., 113-114; Babanzâde, Ahmed Naim, *Tecrid Tercemesi*, I, 117-118.

²¹⁸ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 240.

olduğundan dolayı kabul edilmez. Burada da galebe-i zan hasıl olmadığı için hadise muttasıl hükmü verilemez.²¹⁹

Mu'an'an hadisi, hadis ve fıkıh ashabı ile usûlcülerin çoğunun muttasıl olarak tavsif ettiğini²²⁰ belirttikten sonra, kaidemize geçebiliriz.

An'a'ne yoluyla rivâyet edilen bir hadisten, bir râvînin atlanmış olduğu, isnâddaki râvî adedinin az olması şüphesine binâen, aynı hadisin başka sağlam rivâyetlerine bakılarak anlaşılır. Misâl:

وسألت أبي عن حديث رواه مالك عن عبد الكريم الخدری عن عبد الرحمن بن أبي ليلى عن كعب بن عجرة عن النبي ﷺ في قصة النمل. يقال أسقط مالك مجاهدًا من الإسناد. إنما هو عبد الكريم عن مجاهد عن عبد الرحمن بن أبي ليلى عن كعب بن عجرة عن النبي ﷺ.

İbn Ebî Hâtim anlatıyor: Babam'a,

“Mâlik, Abdulkerim el-Hudrî > Abdurrahmân b. Ebî Leylâ > Ka'b b. Ucre tarîkiyle, Hz. Peygamber'den “*Karınca kıssası*”nı rivâyet etmiştir. Mâlik'in isnâddan Mücâhid'i düşürdüğü söyleniyor” diye sordum. O da: “İsnadın aslı Abdulkerim > Mücâhid > Abdurrahmân > Ka'b b. Ucre > Hz. Peygamber'dir” dedi.²²¹

Ebû Hâtim, asıl isnâdı nakletmek suretiyle, senedden Mücâhid'in düştüğünü söylemek istemiştir.

el-İlelü'l Mütênâhiye'den bir misâl:

أنبأنا محمد بن ناصر قال أخبرنا أبو غالب الباقلائي قال أخبرنا البرقاني قال نا الدارقطني قال نا الدوري عن محمد بن مصفى عن بقية عن شعبة عن مجالد عن الشعبي عن شريح عن عمر عن النبي ﷺ في قوله "الذين فرقوا دينهم وكانوا شيعاً هم أصحاب الأهواء والبدع."

قال المؤلف: "أما بقية فكان يدلّس والظاهر أنه سمع من ضعيف فأسقط ذكره فلا يوثق بما يروي."

²¹⁹ Davudoğlu, Ahmet, *Sahîh-i Müslim Tercümesi*, I, 81.

²²⁰ Koçyiğit, Talât, a.g.e.

²²¹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 279, (828).

“...Ömer (RA) anlatıyor: “Hz. Peygamber (SAV); “*Dinlerini parça parça edip, grup grup olanlar var ya*”²²² ayeti hakkında “*Onlar bid’at ve hevâ sahipleridir*” demiştir.”

İbnu’l Cevzî, hadisin isnâdı ile ilgili şunları söylüyor: “Bakiyye, tedlis yapan birisidir. Görünen o ki, Bakiyye bu hadisi zayıf bir râvîden işitti, fakat zayıf olması sebebiyle, onu isnâddan düşürdü.”²²³

Bakiyye, bu hadisi Şu’be’den dinlememiş; fakat tedlis yaparak O’ndan rivâyet ediyormuş izlenimini vermiştir (عن شعبة ...). Görünüşte muttasıl hükmünü veren yukarıdaki haber, râvînin hadis aldığı şahsı düşürmesi sebebiyle munkatı’ olmuştur.

bg. Munkatı’ Hadisin Mevsûl Olarak Rivâyeti

Munkatı’ olarak sâbit olan bir hadis, bir başka tarîkten mevsûl olarak nakledilirse, mevsûl olarak nakledilen bu haber, illetli olmuş olur. Bunun misâli şu hadislerdir:

سألت أبي عن حديث رواه يحيى بن يمان قال حدثنا مسعر عن أبي بكر بن حفص عن حسن بن حسن عن عبد الله بن جعفر قال: لما جهز ابنته إلى الحجاج قال لها: " أن رسول الله ﷺ أمرني إذا أصابني هم أو غم أن أدعو بهذا الدعاء لا إله إلا الله الحليم الكريم." قال أبي: " هذا خطأ روى غير واحد عن مسعر لا يوصلونه."

“...Abdullah b. Câfer, kızını Haccâc’a göndereceği zaman ona şöyle dedi: “*Rasûlullah (SAV), bana, hüznün veya kederle karşılaştığımda, “Lâ ilâhe illallahu’l halimu’l kerim” ile dua etmemi emretti.*”

Ebû Hâtim şöyle diyor: “İsnâdın bu şekilde rivâyeti hatalıdır. Bu hadisi Mis’ar’dan rivâyet eden bir çok kişi, mevsûl olarak nakletmemişlerdir.”²²⁴

Munkatı’ olarak ma’ruf olan yukarıdaki haber, mevsûl olarak nakledilmiştir. Ebû Hâtim, mevsûl olarak rivâyetinin hatalı olduğunu söylemiştir.

أنا بعد الحق قال أخبرنا عبد الرحمن بن أحمد قال أنا محمد بن عبد الملك قال (نا) الدارقطني قال نا عبد الله بن جعفر بن دستويه قال نا يعقوب ابن سفيان قال نا أحمد بن الحارث البصري قال حدثنا

²²² En’am sûresi, 6/159.

²²³ İbnu’l Cevzî, a.g.e., I, 144, (209).

²²⁴ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 168 (1998).

الصقر بن حبيب السلولي قال سمعت أبا رجاء العطاردي يحدث عن ابن عباس (عن) علي أن النبي ﷺ قال: "ليس في الخضروات صدقة."

قال ابن حبان: "ليس هذا من كلام رسول الله ﷺ وإنما يعرف بإسناد منقطع."

"...İbn Abbâs (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: "Sebzelerde zekat yoktur."

İbnu'l Cevzî, İbn Hıbbân'dan söyle naklediyor: "Bu haber, Rasûlullah'a ait değildir ve de munkatı' bir isnâdla bilinir."²²⁵

Yukarıdaki haber, mevsûl olarak nakledilmiştir. İbn Hıbbân, hadisin munkatı' bir isnâdla ma'ruf olduğunu beyân etmiş; fakat bu sened hakkında bize bilgi vermemiştir.

bh. İsnâda Bir İsim İlâve Etmek (el-Mezîd fi Muttasılı'l Esânid)

Sikâtın zikretmediği bir râvînin, sened arasında yanlışlıkla zikredilmesine "Mezîd fi Muttasılı'l Esânid" denir.²²⁶ İbn Hacer, Mezîd fi Muttasılı'l Esânid'in hükmünü şöyle izah ediyor: "İsnâddaki bu muhalefet, ancak, ziyâdeyi yapmayan râvînin, ziyâdeyi yapandan daha titiz olması halinde bahis konusudur. Bunun da şartı, ziyâdenin yapıldığı yerde, sema'a delâlet eden bir siganın kullanılmasıdır. Sema'a delâlet etmeyen tabirler kullanılmışsa, meselâ hadis o yerde an'ane ile rivâyet edilmişse, ziyâdeyi ihtivâ eden rivâyet tercih olunur."²²⁷

Mevsûl olarak nakledilen isnâda, isnâdın kendisinde olmayan bir râvî ilave edildiğinde, hadis illetli olmuş olur. Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه داود بن الجراح عن شريك عن أبي إسحق عن التميمي عن البراء قال: "رأيت رسول الله ﷺ إذا سجد خوى حتى يرى بياض إبطيه." قال أبي: "إنما هو أبو إسحق عن البراء."

"...Berâ (RA) anlatıyor: "Rasûlullah (SAV)'ı, secde ettiğinde koltuk altının beyazlığı görününceye kadar kollarını açtığını gördüm."

²²⁵ İbnu'l Cevzî, a.g.e., II, 498, (822).

²²⁶ Çakan, İsmail Lütî, *Hadis Usûlü*, 142.

²²⁷ İbn Hacer, a.g.e., 63.

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “İsnâdın asıl tarîki Ebû İshâk > Berâ şeklindedir.”²²⁸

Ebû Hâtim’in sözünden de anlaşılacağı üzere, Temîmî, asıl isnâdda mevcut olmadığı halde, bir başka tarîkte ziyâde edilmiştir. Bu sebeple, Temîmî’nin dahil edildiği sened, sikâta muhalefeti sebebiyle muallél hükmünü almıştır.

b1. Hocasının, O Hadisi Rivâyet Etmediği Bilindiği Halde, Râvînin O Hadisi Hocasından Rivâyeti

Hocasından hadis dinleyip, ondan rivâyette bulunan kimse, dinlemediği bir haberi de ondan naklederse, hadis illetli olmuş olur. Hadisin illeti de, râvînin vasıtasız olarak rivâyet ettiği bu haberi, hocasından dinlememiş olmasıdır. Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه أحمد بن عبد الله بن القسم ابن أبي بزة المكي عن محمد بن يزيد بن
حنس قال حدثنا ابن جريج عن عطاء عن ابن عباس قال: غدا رسول الله ﷺ من مني فلما انبعثت به
راحلته وعليها قطيفة قد اشترت بأربعة قال: " اللهم اجعلها حجة مبرورة لا رياء و سمعة." قال أبي:
"هذا حديث باطل، ليس هو من حديث ابن جريج."

“...İbn Abbâs (RA) anlatıyor: “*Rasûlullah (SAV), Mina’dan dönünce dört dirheme satın aldığı kumaşlarla yüklü devesini gönderip, şöyle dua etti: “Allahım! (Haccımı) Gösteriş ve kibrin karışmadığı makbul bir hac eyle.”*”

Ebû Hâtim, bu haberin isnâdı hakkında şöyle demiştir: ‘Bu, bâtıl bir hadistir. İbn Cüreyc’in hadisleri arasında böyle bir rivâyet yoktur.’²²⁹

Muhammed b. Yezîd b. Hans, İbn Cüreyc’den hadis rivâyet ettiği halde, bu hadisi O’ndan dinlememiş; fakat O’ndan duymuş gibi nakletmiştir.

أنا أبو منصور القزاز قال نا أبو بكر أحمد بن علي قال: قرأت في كتاب أبي القاسم بن الشلاج
بخطه نا أبو الحسن علي بن الفتح بن عبد الله الشكري قال نا يحيى بن شبيب اليمامي قال نا سفيان
الثوري عن الأعمش عن أنس عن النبي ﷺ قال: " إن في الجنة باباً يقال له ضحى فمن صلى صلاة
الضحى حنت إليه صلاة الضحى كما يحن الفصيل إلى أمه حتى أنها لتستقبله حتى يدخل الجنة." "

²²⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 169, (482).

²²⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 287, (856).

قال المؤلف: " فيه يحيى بن شبيب. " قال ابن حبان: " حدث عن الثوري بما لم يحدث به قط لا يجوز الاحتجاج به بحال. "

"...Enes (RA) Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: *"Cennette, duha denilen bir kapı vardır. Kim duha namazını kılarsa, sütün kesilmiş devenin, annesini özlediği gibi, duha namazı da o kişiyi özler ve cennete girinceye kadar onu bekler."*

İbnu'l Cevzî, isnâdda Yahyâ b. Şebîb'in olduğunu belirttikten sonra, İbn Hibbân'ın Yahyâ ile ilgili cerhine yer veriyor: "Yahyâ, Süfyân es-Sevrî'den, onun hiç rivâyet etmediği hadisleri nakletmiştir."²³⁰

Yahyâ'nın, Süfyân es-Sevrî'den doğrudan doğruya hadis aldığı sabit olduğu halde; muayyen bazı hadisleri O'ndan almadığı bilinmektedir. İbn Hibbân, yukarıdaki rivâyetle ilgili olarak, Yahyâ'nın bu özelliğini vurgulamış ve bu haberin de onlar arasında olabileceğine dikkat çekmiştir.

bi. İsnâdın Dalgınlıkla Değiştirilmesi

İsnâdın ibdâli, isnâddaki râvîlerden birinin yerine, dalgınlıkla başka bir râvî getirmek sûretiyle olur.

Râvîlerin ibdâli veya metnin ibdâli, kabul edilebilir bir maslahat gözetmeksizin, sırf iğrab yani garib hadisler rivâyet ediyormuş zannını vermek maksadıyla olursa, hadis, mevzû kısmına dahil olur. Eğer sehiv ve galat eseri olarak vâki olmuş ise, hadis ya maktûb ya da muallal olmuş olur.²³¹

Hadisçinin ibdâl yaptığı, başka bir tarîkten veya râvînin bir başka sefer hadisini senedini doğru nakletmesiyle anlaşılır. İlelü'l hadisde çokça rastladığımız bu illet çeşidine bir misâl verelim:

سألت أبي وأبازرة عن حديث رواه عبد الرزاق بن عمر عن الزهري عن حميد بن عبد الرحمن عن عبد الله بن عبد الله بن عمر عن ابن عمر عن النبي ﷺ قال: " إذا استأذنت امرأة أحدكم إلى

²³⁰ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 467-468, (801).

²³¹ Babanzâde, Ahmed Naim, a.g.e., I, 315.

المسجد فليأذن لها." فقال: " هذا خطأ إنما هو حميد عن عبيد الله بن عبد الله بن عمر عن ابن عمر عن النبي ﷺ."

"... İbn Ömer (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: *"Sizden birinizin eşi, mescide gitmek için izin istediğinde ona izin versin."*

İbn Ebî Hâtım bu haberi, babası Ebû Hâtım ve Ebû Zur'a'ya sormuş, Onlarda şöyle cevap vermişlerdir: "İsnâd hatalıdır. Asıl tarîk, Humeyd > Ubeydullah b. Abdillâh b. Ömer > İbn Ömer > Hz. Peygamber şeklindedir."²³²

Görüldüğü üzere, râvî, dalgınlıkla isimleri ibdâl etmiş, yani, Ubeydullah b. Abdillâh b. Ömer yerine Abdullah b. Abdillâh b. Ömer demiştir. Sika râvînin sehven yaptığı bu değişiklik, hadisi muallel hale getirmiştir.

bj. Belli Bir Sahabîden Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Hadisin, Yanlışlıkla Başka bir Sahabîden Rivâyeti

Ma'lum bir sahabînin hadisi olduğu bilinmekle beraber, hadis yanlışlıkla ya da dalgınlıkla başka bir sahabîden nakledilirse, hadis illetli olmuş olur. Bu madde ile alakalı olarak misâllerimizi zikrederim:

سألت أبي عن حديث رواه صدقة بن خالد عن الأوزاعي عن يحيى بن أبي كثير عن أبي قلابة الجرمي عن أبي أمية الضمري قال: قدمت على رسول الله ﷺ من سفر فقال: " الا تنتظر الغداء؟" قلت: " إني صائم." قال: " تعال أخيرك عن المسافر، إن الله عز وجل وضع عنه الصيام ونصف الصلاة." قال أبي: " إنما هو عن أبي قلابة عن أنس بن مالك الكعبي."

"...Ebû Umeyye ed-Damrî (RA) anlatıyor: *"Yolculuktan dönüşte, Rasûlullah (SAV)'in yanına uğradım. Rasûlullah (SAV) bana: "Yemeğe gelmeyecek misin?" dedi, ben de "Oruçluyum" dedim. Bunun üzerine, "Yanıma gel de, sana yolcunun haklarından bahsedeyim. Allah azze ve celle, orucu ve namazın yarısını ondan kaldırmıştır."*

Ebû Hâtım, bu haber hakkında şöyle demiştir: 'Bu hadis Ebû Kılâbe > Enes b. Mâlik kanalıyla maruf olmuştur.'²³³

²³² İbn Ebî Hâtım, a.g.e., I, 170, (486).

²³³ İbn Ebî Hâtım, a.g.e., I, 158, (447).

Enes b. Mâlik'in hadisi olarak bilinen yukarıdaki haber, Ebû Umeyye ed-Damrî'den rivâyet edilmiştir. Ebû Hâtim, bu hadisi, Hz. Peygamber'den Enes b. Mâlik'in rivâyet ettiğini ve isnâdın bu şekilde ma'ruf olduğunu beyan ediyor. Görüldüğü gibi, Ebû Umeyye ed-Damrî'nin rivâyet ettiği hadis muallel olarak nitelendirilmiştir.

أنبأنا محمد بن عبد الملك بن خيرون قال أنبأنا أبو محمد الحسن بن علي الجوهري عن أبي الحسن الدارقطني عن أبي حاتم بن حبان الحافظ قال أنا محمد ابن علي الصيرفي قال أنا أبو كامل الجحدري قال أنا عبد الله بن جعفر والد علي بن المديني عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر قال: "كنا عند رسول الله ﷺ فجاء رجل أقبح الناس وجهًا وأقبح الناس ثيابًا وأنتن الناس ريحًا حافيًا يتخطى رقاب الناس فجلس بين يدي رسول الله ﷺ فقال: "من خلقتك؟" قال: "الله." قال: "فمن خلق السماء؟" قال: "الله." قال: "فمن خلق الأرض؟" قال: "الله." قال: "فمن خلق الله؟" قال رسول الله ﷺ: "هذا إبليس جاء يشككم في دينكم."

قال المصنف: "هذا حديث لا أصل له" قال ابن حبان: "عبد الله بن جعفر يهيم في الأحاديث ويأتي بها مقلوبة ويخطئ."

قال المصنف: "وهذا إنما هو حديث أبي هريرة عن رسول الله ﷺ: إن الشيطان يأتي أحدكم فيقول: من خلق كذا، من خلق كذا... فقد خلط والد ابن المديني."

“...İbn Ömer (RA) anlatıyor: “*Rasûlullah'ın yanındaydık. Yüzü çok çirkin, elbisesi perişan, kokusu iğrenç, yalın ayaklı bir adam, insanların arasından geçerek Rasûlullah'ın yanına geldi, önüne oturdu ve “Seni kim yarattı?” dedi. Hz. Peygamber: “Allah” dedi. “Gökyüzünü kim yarattı?” dedi. Hz. Peygamber: “Allah” dedi. “Yeryüzünü kim yarattı?” dedi. Hz. Peygamber yine: “Allah” dedi. “Allah'ı kim yarattı?” diye sorunca, Hz. Peygamber: “Şüphesiz bu İblis'tir, dininiz hususunda sizi şüpheyne düşürmek için gelmiştir” dedi.*”

İbnu'l Cevzî, hadisin aslının olmadığını söyledikten sonra, İbn Hıbbân'ın isnâdda geçen bir râvî ile ilgili cerhine yer veriyor: “Abdullah b. Câfer, hadis rivâyetinde vehme düşen birisidir, maktûb haberler rivâyet eder ve hata yapar.”

İbnu'l Cevzî, haber hakkında şunları söylüyor: “Bu, Ebû Hureyre’nin, Rasûlullah’tan naklettiği bir haberdır: “*Şeytan sizden birinize gelir ve şöyle der: Şunu kim yarattı?...*” Abdullah b. Câfer burada hata yapmıştır.”²³⁴

İbnu'l Cevzî’nin bildirdiğine göre, bu haber Ebû Hureyre’nin hadisi olarak maruftur. Bu rivâyetin İbn Ömer’den nakli, hatadır. İbnu'l Cevzî, bu hataya gerekçe olarak da, râvînin vehim sahibi olmasını göstermiştir.

bk. Belli Bir Tâbiiden Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Haberin, Yanlışlıkla Bir Sahabîden Rivâyeti

Malûm bir tâbiinin haberi olarak bilinmekle beraber, hadis, yanlışlıkla ya da dalgınlıkla bir sahabîden rivâyet edilirse, sahabîden nakledilen bu hadis, illetli olmuş olur. İlelî’l hadis’de geçen şu hadis buna misâldir:

سألت أبي عن حديث رواه عبد الصمد بن عبد الوارث عن هشام الدستوائي عن قتادة عن أنس
"أن علياً أخذ قوماً من الزط اتخذوا صنماً فحرقهم بالنار." قال: كذا يرويه عبد الصمد وإنما هو قتادة
عن عكرمة "أن علياً..."

“...Enes (RA) anlatıyor: “*Ali (RA), puta tapan, Zıt’tan bir topluluğu yakaladı ve onları ateşle yaktı.*”

Ebû Hâtim şöyle diyor: “Abdussamed hadisi bu şekilde rivâyet etmiştir; fakat isnâdın aslı Katâde > İkrime şeklindedir.”²³⁵

Ebû Hâtim, Ali (RA) ile ilgili haberi, Enes’in değil, İkrime’nin rivâyet ettiğini beyân ediyor. Dolayısıyla Enes’in rivâyeti, muallel hükmünü almış oluyor.

bl. Belli Bir Tâbiiden Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Haberin, Yanlışlıkla Başka Bir Tâbiiden Rivâyeti

Ma’lum bir tâbiinin haberi olarak bilinen bir rivâyet, yanlışlıkla ya da dalgınlıkla başka bir tâbiiden nakledilirse, hataen nakledilen bu haber illetli olmuş olur. Misâl olarak şu haberi verebiliriz:

²³⁴ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 19, (1).

²³⁵ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 449, (1348).

ذكر أبو زرعة حديثاً حدثنا به عن ابن نمير عن يحيى بن يمان عن سفيان عن منصور عن إبراهيم في قوله "إن الإنسان لربه لنكود" قال: "لكفور". قال أبو زرعة: "هذا خطأ إنما هو منصور عن مجاهد."

"...İbrahim (en-Nehaî) ayetinde geçen كنود un mânâsına geldiğini beyân etmiştir."

Ebû Zur'a, bu açıklamayı yapanın İbrâhim değil, Mücâhid olduğunu söylemiştir.²³⁶

Görüldüğü üzere, Mücâhid'in bir ayet hakkında yaptığı açıklama, başka bir tâbiye yani İbrâhim en-Nehaî'ye atfedilmiş ve bu da haberi mualllel hale getirmiştir.

bm. Bir Râvînin İki Râvî Şeklinde Gösterilmesi

İsnâdda, künyesi ve ismi beraber zikredilen bir râvî, başka bir tarîkte, ayrı ayrı şahıslar olarak rivâyet edilirse, bu farklı algılama, isnâdı illetli hale getirir. İlelü'l hadis'de geçen şu misâl bu kaideye uygunluk arz etmektedir:

سئل أبو زرعة عن حديث رواه قبيصة بن عقبة عن سفيان الثوري عن عبد الله بن جابر عن أبي حازم قال: "سئل مجاهد عن نبذ البختج" قال: "ان نائماً فانبهته." وقال أبو زرعة كذا قال: "قبيصة ووهم فيه وإنما هو عبد الله بن جابر ابو حازم عن مجاهد."

"... Ebû Hâzım anlatıyor: "Mücâhid'e Punç nebizi (sırası) soruldu. Bu arada, Mücâhid uyuyordu, O'nu uyandırdım."

Ebû Zur'a, kendisine sorulan bu habere şöyle cevap vermiştir: "Kubeysâ, isnâdda yanlışlığa düşmüştür. Senedin aslı şöyledir: Abdullah b. Câbir Ebû Hâzım > Mücâhid."²³⁷

Kubeysâ, Abdullah b. Câbir Ebû Hâzım'ı iki farklı şahıs olarak telakki etmiş ve bu şekilde rivâyet etmiştir, bu da hadisi mualllel yapmıştır.

bn. İki Râvînin Bir Râvî Şeklinde Gösterilmesi

İsnâdda ayrı ayrı şahıslar olarak ma'ruf olan iki râvî, aynı hadisin bir başka tarîkinde tek isim gibi nakledilirse, bu, isnâdı illetli hale getirir. Misâl:

²³⁶ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 60, (1665).

²³⁷ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 38, (1593).

سمعت أبي وذكر حدثنا رواه قبيصة عن اثورى عن منصور عن مجاهد عن حرمة بن إياس أبي خليل عن مولى أبي قتادة عن أبي قتادة عن النبي ﷺ "في صوم يوم عاشوراء انه كفارة سنة." قال أبي: " هذا خطأ إنما هو منصور عن أبي خليل عن حرمة بن إياس."

"...Ebû Kâtâde, Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: *"Aşura günü tutulan oruç, bir senelik günahın keffaretidir."*

Ebû Hâtîm, bu haber hakkında şöyle diyor: "İsnâd bu şekliyle hatalıdır. Haberin asıl tarîki, Mansûr > Ebû Halîl > Harmele b. İyâs şeklindedir."²³⁸

Yani, isnâdda Ebû Halîl, Harmele b. İyâs'ın künyesi gibi gösterilmiş, bu da senedin illetli olmasına sebep olmuştur.

bo. Mahfûz Senedde, Mübhem Olarak Zikredilen Bir Râvînin, Başka Bir Tarîkten İsmi Anılması

Mahfûz isnâdda ismi zikredilmeyen bir râvî, aynı hadisin başka bir tarîkinde ismen rivâyet ediliyorsa, bu durum isnâdı illetli hale sokar.

سئل أبو زرعة عن حديث رواه وكيع ومؤمل بن إسماعيل واختلفا فقال مؤمل عن الثوري عن عبد العزيز بن رفيع عن مجاهد عن عبيد بن عمير قال: "قال آدم: يا رب ذنبي الذي أذنبت كتبته علي قبل أن تخلقني أو ابتدعته من قبلي قال: بل كتبته عليك قبل أن أخلقك. قال: فكما كتبته علي فاغفر لي. فهو قوله فتلقى آدم من ربه كلمات." وقال وكيع عن سفيان عن عبد العزيز بن رفيع عن من سمع عبيد بن عمير. قال: "حديث وكيع أصح وأخطأ المؤلف."

"...Ubeyd b. Umeyr rivâyet ediyor: *"Adem (A.S.) şöyle dedi: "Ya Rab! İşlediğim bu günahımı beni yaratmadan önce, takdir edip, yazdın." Allah Teâlâ: "Bilakis, onu, seni yaratmadan önce senin kaderin olarak yazdım", dedi. Adem (A.S.): Böyle takdir ettiğine göre, beni bağışla", dedi. "Adem, Rabbinden bir takım kelimeler aldı", ayetinin mânâsı işte budur.*

Ebû Zur'a'ya bu hadisin isnâdı soruldu. O da şöyle cevap verdi: Vekî'nin rivâyet ettiği isnâd, (yani Süfyân > Abdulaziz b. Refî' > ismi ma'ruf olmayan bir râvî > Ubeyd

²³⁸ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., I, 241, (702).

b. Umeyr > Müemmel'in isnâdından (yani Süfyân > Abdulaziz b. Refî' > Mücâhid > Ubeyd b. Umeyr) daha sahîhtir. Hata, Müemmil'den kaynaklanmaktadır.”²³⁹

Görüldüğü üzere, sahîh kabul edilen isnâdda ismi zikredilmeyen râvî, vehm sebebiyle başka bir tarîkte مجاهد olarak zikredilmiştir. Malûm senedde o râvînin kim olduğu belirtilmemiştir. Zihinlerde şüphe uyandıran bu durum, hadisin illeti olmuştur.

bö. Isnâdın Maklûb Olması

Herhangi bir rivâyette kalb olması, râvîsinin zabt bakımından zayıf olduğuna delildir. Zira râvî zabt bakımından zayıf olmasaydı, rivâyetinde takdîm-tehîr yapmazdı. Bu noktada sahîh hadisin şartlarından birinin de, zabtın tam olması olduğunu unutmamalıyız. Nitekim râvînin zabtı azaldıkça, hadis de sahîhlikten zayıflık derecesine doğru iner.²⁴⁰

Isnâdda, râvî isimlerinin yerlerinin değiştirilmesi, hadisi illetli yapar. Bu yer değiştirme iki şekilde karşımıza çıkar:

Râvî İsmi'nin Baba, Baba İsmi'nin de Râvî İsmi Olarak Değiştirilmesi:

Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه أبو نعيم عن سفيان عن ابن جريح عن يحيى بن عبيد عن أبيه عن السائب بن عبد الله قال: رأيت النبي ﷺ بين الركن اليماني والحجر يقول: " ربنا آتنا في الدنيا حسنة وفي الآخرة حسنة. " قال أبي: " هذا خطأ أخطأ فيه أبو نعيم إنما هو يحيى بن عبيد عن أبيه عن عبد الله بن السائب قال: رأيت النبي ﷺ. أخبرنا أبو محمد قال حدثنا محمد بن كثير العبيدي وغيره فقالوا: عبد الله بن السائب. " قال أبي: " منذ حين أسمع الناس يقولون هذا مما أخطأ فيه نعيم. "

“...Sâib b. Abdullah (RA) anlatıyor: “Hz. Peygamber (SAV)’i Rüknu’l Yemâni ile Haceru’l Esved arasında şöyle dua ederken gördüm: ‘Rabbimiz! Bize dünyada ve ahirette iyilik ver!’”

²³⁹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 87, (1754).

²⁴⁰ Dümeynî, Misfir b. Gurmullah, *Hadis’te Metin Tenkidi Metodları*, trc., İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, 129.

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “Ebû Nuaym, isnâdda hata yapmıştır. Hadisin asıl senedi Yahyâ b. Ubeyd > Babası > Abdullah b. Sâib şeklindedir. Bu hadisi duyduğumdan beri, insanlar bu haberi Ebû Nuaym’ın hataları arasında zikrediyorlar.”²⁴¹

Senedde, Abdullah b. Sâib, Sâib b. Abdullah olarak rivâyet edilmiş, râvînin bu hatası isnâdı mualllel yapmıştır.

Râvîlerin, Seneddeki Yerlerinin Değiştirilmesi

Bir misâlde açıklamaya çalışalım:

سألت أبي عن أسيد بن حضين "أنه صلى قاعدًا" ورواه أصحاب هشام بن عروة عن هشام عن كثير بن السائب عن محمود بن لبيد. وحماء بن سلمة ألقبه؟ فقال: عن محمود عن كثير بن السائب.

İbn Ebî Hâtim anlatıyor: “Babama, “Üseyd b. Hudayn’ın oturarak namaz kıldığına dair haberi sordum. Bu hadisi, Hişâm b. Urve’nin talebeleri, Hişâm > Kesîr b. es-Sâib > Mahmûd b. Lebîd kanalıyla rivâyet etmişlerdir. Hammâd b. Seleme, bu haberin isnâdında, râvîlerin yerlerini değiştirdi mi?” Babam şöyle cevap verdi: “İsnâdın asıl tarîki, Mahmûd > Kesîr b. Sâib şeklindedir.”²⁴²

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere, Hammâd b. Seleme, râvîlerin seneddeki yerlerini değiştirmiş, takdîm-tehîr yapmış, mahfûz senedde Mahmûd, Kesîr’den önce olmasına rağmen, râvî, hataen Mahmûd’u Kesîr’den sonra nakletmiş, bu da isnâdı mualllel hale getirmiştir.

el-İlelû’l Mütênâhiye’den de bir örnek zikredelim; fakat bu misâlde, isnâdın neresinde maktûb olduğu belirtilmemiştir.

أنبأنا محمد بن أبي طاهر قال أنبأنا الجوهري عن الدارقطني عن أبي حاتم ابن حبان قال نا العباس قال نا هشام بن عمار قال نا رفة بن قضاة الغسال قال نا الأوزاعي عن عبيد الله بن عبد بن عمير عن أبيه عن جده عن النبي ﷺ "أنه كان يرفع يديه في كل خفض ورفع."

قال ابن حبان: " هذا خير إسناده مقلوب ومتنه منكر مارفع النبي ﷺ يديه في كل خفض ورفع قط وحديث ابن عمر يصرح بضده أنه لم يكن يفعل ذلك بين السجدين. ورفة يتفرد بالمناكير عن المشاهير ولا يحتج به."

²⁴¹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 272, (802).

²⁴² İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 164, (464).

“...Hz. Peygamber (SAV), namazda eğilip doğrulurken ellerini kaldırırdı.”

İbnu'l Cevzî, sözü İbn Hıbbân'a bırakıyor: “Bu haberin isnâdı maktûb, metni münkerdir. Çünkü Rasûlullah (SAV), her eğilip doğruluşunda ellerini kaldırmamıştır. İbn Ömer'in hadisi, yukarıdaki haberin zıddını söylüyor: “Rasûlullah (SAV), bunu (ellerini kaldırmayı) iki secde arasında yapmamıştır.” Ayrıca Refde, meşhurlardan naklettiği münker haberlerle, teferrüdde kalan birisidir, onunla ihticâc olunmaz.”²⁴³

Yukarıdaki haber için, İbn Hıbbân, “isnâdı maktûbdur” demiş; fakat bunu açıklamamıştır. Öte yandan metin, sahîh haberlere muhalif olduğu için münker kabul edilmiştir (“Metinle ilgili illetler” bölümünde, bu konuya temas edeceğiz).

bp. İsnâdda İzdırâb

Bazen bir, bazen de iki veya daha fazla râvîden muhtelif şekillerde rivâyet edilen, fakat ne râvîlerden birinin hafıza yönünden üstünlüğü, ne de kendisinden rivâyet ettiği şeyhine yakınlığı ve ne de sâri tercih sebeplerinden herhangi birinin bulunmaması dolayısıyla, rivâyetleri arasında tercih yapılamayan hadise muzdarip denilmiştir.²⁴⁴ Bu tarif, hem sened hem metni kapsadığı için, biz konumuzla alakalı olan kısmını zikrederim, bir râvî, şeyhinden bir hadis rivâyet eder; bir başka seferinde, yine aynı hadisi aynı şeyhten ikinci defa rivâyet ederken, hadisin isnâdında bazı değişiklikler yapar. Bu değişiklikler sebebiyle, iki rivâyet arasında, bazen bâriz bir muhalefet hâsıl olur ve hadis imamı bu iki rivâyetten birisini, fakat doğru olanını tercih etmek zorunluluğu duyarsa da bu tercihi yapamaz. İşte o zaman, isnâdın muzdarib olduğuna hükmedilir.²⁴⁵

Misâl:

سمعت أبي وحدثنا عن محمد بن اكليل عن إسماعيل بن عياش عن ثعلبة بن مسلم عن قيس بن خالد بن حسن عن أبي هريرة عن النبي ﷺ : " إذا سقط الذباب في شراب أحدكم فليغمسه ثم ليطره فإن أحد جناحيه داء والآخر دواء." فقال أبي: " هذا حديث مضطرب الإسناد."

²⁴³ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 426, (724).

²⁴⁴ Koçyiğit, Talât, *Hadis Usulü*, s. 137.

²⁴⁵ Koçyiğit, Talât, a.g.e.

“Ebû Hureyre’nin bildirdiğine göre Hz. Peygamber (SAV) şöyle buyuruyor: “Birinizin içeceğine sinek düştüğünde, sineği iyice batırsın, sonra çıkarıp atsın. Çünkü onun bir kanadında zehir, diğerinde panzehir vardır.

Ebû Hâtim: “Bu, isnâdı muzdarib olan bir hadistir” diyor.²⁴⁶ Ebû Hâtim’in ifadesinden, isnâdın çeşitli şekillerde rivâyet edildiğini, fakat içleri nden birini, diğerine tercihin imkansız olduğunu anlıyoruz. Bir diğer misâl:

أخبرنا الكروخي قال أنا الأزدي والغورجي قال أنا ابن أبي الجراح قال نا ابن محبوب قال حدثنا الترمذی قال نا علي بن حجر وعلي بن حشرم قالنا حدثنا عيسى بن يونس عن الأعمش عن أبي سفيان عن جابر قال: “نهى رسول الله ﷺ عن ثمن الكلب والسنور.”

قال الترمذی: “ هذا حديث في اسناده اضطراب، وقد روى عن الأعمش عن بعض أصحابه عن جابر واضطربوا على الأعمش في رواية هذا الحديث وقد حدثنا يحيى بن موسى قال نا عبد الرزاق قال أنا عمر بن زيد الصنعاني عن أبي الزبير عن جابر قال: “نهى رسول الله ﷺ عن أكل الهر وثمنه.” قال: وهذا حديث غريب وعمر بن زيد لا يعرف كبير أحد روى عنه (غير) عبد الرزاق. قال المؤلف: “وقال ابن حبان: عمر ينفرد بالمناكير عن المشاهير حتى خرج عن حد الاحتجاج.”

“... Câbir (RA) anlatıyor: “Hz. Peygamber, köpek ve kediden (satışından elde edilen) geliri nehyetti.”

Tirmizî: “Bu, isnâdında ızdırâb olan bir hadistir. Bu hadisi, A’miş, bazı arkadaşlarından rivâyet etmiştir. Isnâddaki ızdırâb A’miş üzerinde vâki olmuştur. Yahyâ b. Mûsâ, Abdurrezzâk > Ömer b. Zeyd es-San’anî > Ebû’z-Zübeyr > Câbir tarîkiyle şu hadisi bize rivâyet etmişlerdir. ‘Rasûlullah, kedi yemekten ve onun gelirinden nehyetti.’ Bu garib bir hadistir. Abdurrezzâk dışında, Ömer b. Zeyd’den bu hadisi rivâyet eden biri mevcut değildir” demiştir.

İbnu’l Cevzî, Tirmizî’nin haber hakkındaki görüşlerine yer verdikten sonra İbn Hıbbân’ın Ömer b. Zeyd’le alakalı cerhini zikrediyor: “Ömer, meşhûr kişilerden münker hadisler rivâyet etmek sûretiyle teferrüdde kalan birisidir, bu sebeple de kendisiyle ihticâc olunmaz.”²⁴⁷

²⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 38, (79).

²⁴⁷ İbnu’l Cevzî, a.g.e., II, 596, (981).

Tirmizî, yukarıdaki haberin isnâdında ızdırâb olduğunu ve bunun, A'meş üzerinde südür ettiğini belirtiyor. Daha sonra da yukarıdaki haberin benzer bir metnini naklediyor ve o hadisin isnâdının garib olduğunu zikrediyor.

br. Isnâdın Şâz Olması

Lugatta, “Bir grubun içinden ayrılıp, kendi başına bir yol tutmak” mânâsına gelen şâz, hadis ıstılâhında, güvenilir bir râvînin gerek zabt fazlalığı, gerekse diğer râvîlerde aranan hususlar itibariyle, kendisinden daha üstün bir râvîye aykırı olarak ve tek başına naklettiği hadistir.²⁴⁸

Hadis usûlü alimleri şâz ile ilgili değişik tariflerde bulunmuşlardır. Meselâ Hâkim en-Neysâbü'rî (405/1014), “güvenilir bir râvînin tek başına rivâyet ettiği hadis” diye şâzı tarif ederken,²⁴⁹ İbnu's Salâh (643/1245) ise “sika bir râvînin, kendisinden daha üstün bir râvîye muhalefet ettiği ve bu rivâyetiyle tek kaldığı hadis”²⁵⁰ olarak tanımlamıştır. İbn Hacer de (852 /1448) “Bir râvînin hadisine, ya zabt fazlalığı, yahut adet çokluğu, yahutta diğer tercih sebeplerinden biri dolayısıyla kendisinden daha üstün olduğundan tercih edilene mahfûz, terk edilene şâz denir”²⁵¹ diye tarif etmiştir.

Bu tarifler doğrultusunda, misâllerimizi zikrelelim:

سألت أبي عن حديث رواه محمد بن أبي بكر المقدمي عن عباد بن عباد المهلبى والصباح بن سهل عن عاصم الأحول عن أبي عثمان عن بلال أنه سأل النبي ﷺ قال: "لا تسبقني بآمين." قال أبي: "هذا خطأ رواه الثقات عن عاصم عن أبي عثمان أن بلال قال للنبي ﷺ مرسل." قلت: "ما حال الصباح بن سهل." قال: "شيخ مجهول وعباد بن عباد صدوق."

“... Bilâl (RA), Hz. Peygamber'e bir şey sordu. O da “Benden önce amin deme” dedi.”

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: “İsnâdın bu şekilde rivâyeti hatadır. Çünkü sikalar bu hadisi, Hz. Peygamber'den mürsel olarak rivâyet etmişlerdir.” İbn Ebî

²⁴⁸ Uğur Müctebâ, a.g.e., 373-374.

²⁴⁹ Hâkim, a.g.e., 119.

²⁵⁰ İbnu's-Salâh, a.g.e., 70.

²⁵¹ İbn Hacer, a.g.e., 43.

Hâtim, Sabbâh b. Sehl'in durumunu soruyor. Ebû Hâtim de: "Sabbâh mechûl bir hocadır. Abbâd b. Abbâd ise sadûktur." diyor.²⁵²

Yukarıdaki haber, hem Abbâd, hem de Sabbâh tarafından müsned olarak rivâyet ediliyor. Halbuki sika râvîler, bu haberi müsned olarak değil, mürsel olarak rivâyet etmişlerdir. Abbâd b. Abbâd sadûk olduğu halde, bu haberde sikalara muhalefet etmiş ve bu muhalefeti sebebiyle isnâd mualllel olmuştur.

Bir örnek daha verelim:

سألت أبي عن حديث رواه الوليد قال حدثنا الأوزاعي قال حدثني أبو جعفر محمد بن علي قال حدثني سعيد بن المسيب قال حدثني ابن عباس قال قال رسول الله ﷺ: "مثل الذي يتصدق ثم يرجع في صدقته مثل الكلب يقيء ثم يرجع فيأكل منه." قال أبي: "لا أعلم روى هذا الحديث غير الأوزاعي."

"...İbn Abbâs (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: *"Sadaka verip, daha sonra o sadakasından dönen kimsenin misâli, kusup, tekrar kusmuğuna dönen ve onu yiyen köpek gibidir."*

Ebû Hâtim, şöyle diyor: "Bu hadisi Evzâî'den başka rivâyet birini bilmiyorum."²⁵³

Ebû Hâtim'in sözünden de anlaşılacağı üzere sika bir râvî olan Evzâî, isnâdda teferrüd etmiş ve bu teferrüdü isnâdı illetli kılmıştır.

bs. Isnâdın Mûnker Olması

Lugatta, bilinmeyen, hoşlanılmayan şey²⁵⁴ mânâlarına gelen mûnker, hadis istilâhında, zayıf olan bir râvînin, güvenilir râvîlere muhalif olarak rivâyet ettiği ve bu rivâyetiyle tek kaldığı hadistir.²⁵⁵

Bu çalışmamıza kaynak olan iki eserde, İbn Ebî Hâtim'in İlelü'l hadis'i ve İbnu'l Cevzî'nin el-İlelü'l Mütênâhiyesi'nde هذا حديث منكر ya da هذا الإسناد ifadelerine sıkça rastlamamız sebebiyle, önce bu terimin ulemâ nezdinde nasıl anlaşıldığına bakmak zarureti hasıl olmuştur.

²⁵² İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 116, (314).

²⁵³ A.g.e., II, 298, (2407).

²⁵⁴ Fîrûzâbâdi, *el-Kâmûsu'l Muhit*, II, 148.

²⁵⁵ Koçyiğit, *Talât, Hadis Istılahları*, 287.

İmam Müslim (261/874)'e göre, bir muhaddisin hadisindeki münkerlik alameti, onun rivâyeti hafız ve makbul olan başka râvîlerin rivâyetleriyle karşılaştırıldığı zaman, onların rivâyetlerine muhalif düşmesi yahut hemen hemen onlara uymamasıdır. Şayet hadislerin ekserisi böyle ise, onun hadisi metruk, gayr-i makbul ve kullanışsızdır.²⁵⁶

İbnu's Salâh, Ebû Bekr Ahmed b. Harûn el-Berdicî'nin şu tarifine yer verir: "Münker, râvînin rivâyetiyle tek kaldığı hadis olup, metni yalnız onun rivâyetiyle bilinir ve bu metin, ne onun rivâyet ettiği yönden, ne de bir başka yoldan maruftur."²⁵⁷

İbnu's Salâh, şâz ve münkerin aynı şeyler olduğunu belirttikten sonra, münkeri iki kısımda ele almıştır:

Güvenilir râvîlerin rivâyetine muhalif olarak, teferrüdde kalan hadis (şâz):

İmâm Mâlik (179/795), Zührî > Ali b. Hüseyin > Ömer b. Osmân > Usame b. Zeyd tarîkiyle "*Müslüman kâfire, kâfir de müslümana varis olamaz*" hadisini Rasûlullah'tan rivâyet etmiş ve Usame b. Zeyd'den rivâyet eden râvîyi Ömer b. Osmân olarak zikretmiştir. Halbuki İmâm Müslim, Kitabu't-Temyîz adlı eserinde, Zührî'nin tüm talebelerinin "Ömer b. Osmân" değil, "Amr b. Osmân" olarak rivâyet ettiğini belirtir. Gerçi Ömer de Amr da Osmân'ın çocuklarıdır; fakat bu hadisi Ömer değil, Amr rivâyet etmiştir. İmâm Müslim vb. ulemâ, İmâm Mâlik'in bu hadiste yanlışlığına hükmetmişlerdir.²⁵⁸

İsnâddaki bir râvîyi ibdâl etmek sûretiyle, teferrüdde kalan İmâm Mâlik'in rivâyet ettiği bu hadisi, İbnu's Salâh, münker kabul etmiştir. Irâkî'de (806/1403) O'nun bu hükmüne şöyle söyleyerek itiraz etmiştir: "Musannıf (İbnu's Salâh), Mâlik'in rivâyet ettiği hadisi münker kabul etmiştir; fakat ben bu hadise "münker" hükmünü veren hiç kimseyi görmedim. Mâlik'in isnâddaki bir ismi, yani Amr'ı Ömer olarak rivâyet etmesi ve bunda teferrüd etmesi, metnin de münker olmasını gerektirmez. Metin, her hâlükârda sahîhtir, çünkü Ömer ve Amr, her ikisi de sikadır. Musannıfın bizzat kendisi, illet konusunu işlerken, isnâdda vâki olan illetin metne tesir etmeyeceğini belirtmiş ve buna bir örnek de vermiştir: Yâla b. Ubeyd'in, Süfyân es-Sevrî > Amr b. Dînâr > İbn Ömer > Rasûlullah (SAV) tarîkiyle rivâyet ettiği "Müşteri de alıcı da muhayyerdir..." hadisinin

²⁵⁶ *Sahîh (Mukaddime)*, trc. Ahmed Davudoğlu, I, 10-11.

²⁵⁷ İbnu's-Salâh a.g.e., 71-72.

²⁵⁸ Müslim, a.g.e., 73.

isnâdı muttasıldır, râvîleri âdildir. Fakat isnâd mualleldir, sahîh değildir, metin ise sahîhtir. Hadisin illeti de şudur: İsnâdda adı geçen râvî Amr b. Dînâr değil, Abdullah b. Dînâr'dır. Süfyân'ın talebeleri bu şekilde rivâyet etmişlerdir. Yâla b. Ubeyd hata etmiş, Abdullah b. Dînâr yerine Amr b. Dînâr'ı getirmiştir. Her hâlükârda ikisi de sikadır.”²⁵⁹

İrâkî, yukarıdaki örneğin, İbnu's Salâh'ın münker tarifine uygun olmadığını belirttikten sonra, Sünen-i Erbea'da geçen bir hadisi örnek verir ve bu haberin İbnu's Salâh'ın tarifine uygun olduğunu zikreder:

Hemmâm b. Yahyâ, İbn Cüreyc > Zührî > Enes kanalıyla şu hadisi rivâyet eder:

"كان النبي ﷺ إذا دخل الخلاء وضع خاتمه."

"Hz. Peygamber (SAV), tuvalete girdiğinde, yüzüğünü çıkarırdı."

Ebû Davûd, bu hadisi tahrîc ettikten sonra, هذا حديث منكر demiş ve haberin şu şekilde maruf olduğunu beyân etmiştir:

"عن ابن جريج عن زياد بن سعد عن الزهري عن أنس أن النبي ﷺ اتخذ خاتما من ورق ثم القاه."

"Hz. Peygamber (SAV), gümüş bir yüzük edindi, sonra onu parmağından çıkardı."

Ebû Davûd, buradaki vehmin Hemmâm'dan kaynaklandığını ve Hemmâm'ın bu hadiste teferrüd ettiğini belirtmiştir. Nesâî de, bu hadisi tahrîc ettikten sonra,

هذا حديث غير محفوظ²⁶⁰ demiştir.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere, Hemmâm sika bir râvîdir. Sünen sahipleri O'ndan hadis rivâyet etmişlerdir; fakat Hemmâm, sikâta muhalefet etmiş, hadisin metni ve isnâdında teferrüd etmiştir. Hemmâm'ın hadisi bu sebeple münker kabul edilmiştir.

İbnu's Salâh'ın münker ile ilgili ikinci tarifi ise şudur:

²⁵⁹ İrâkî, *et-Takyîd ve'l İzâh*, 88.

²⁶⁰ A.g.e., 89.

Sika ve mutkin olmayan râvînin teferrüd ettiği hadistir. İbnu's Salâh misâl olarak şu hadisi örnek vermiştir:

عن أبي زكير يحيى بن محمد بن قيس عن هشام بن عروة عن أبيه عن عائشة رضى الله عنها أن رسول الله ﷺ قال: "كلو البلح بالتمر، فإن الشيطان إذا رأى ذلك غاظه ويقول: عاش ابن آدم حتى أكل الجديد بالخلق."

Hiz. Aişe (RA), Hiz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: *"Yaş hurmayı, kuru hurma ile beraber yeyiniz; çünkü böyle yaptığınızda şeytan öfkelenir ve şöyle der: "Ademoğlu eskisi ile birlikte, yenisini yiyecek kadar yaşadı."*²⁶¹

İbn Mâce'nin tahrîc ettiği bu hadiste, Ebû Zükeyr teferrüd etmiştir. He ne kadar İmâm Müslim, O'nun bazı hadislerini, mütâbiileri arasına almışsa da, Ebû Zükeyr, zayıf bir râvîdir. Bu sebeple, hadis münkerdir.²⁶²

Bu tarif ve örneklerden de anlaşılacağı üzere, İbnu's Salâh, şâz ve münker arasında hiçbir fark gözetmemiştir.

İbn Hacer, İbnu's Salâh'ın yukarıdaki tarifinden farklı olarak münkeri tarif ve izah yoluna gitmiştir: "İbn Ebî Hâtim'in kıraat imâmlarından Hamza b. Habîb ez-Zeyyât'ın kardeşi Hubeyb b. Habîb tarîkiyle Ebû İshâk'tan, O'nun el-Ayzar b. Hureys'ten, O'nun İbn Abbâs'tan, İbn Abbâs'ın da Hiz. Peygamber (SAV)'den rivâyet ettiği: *"Kim namazı kılar, zekâtı verir, hacceder, oruç tutar ve misafiri ağırlarsa cennete girer"* hadisi, misâl olarak zikredilebilir.

Ebû Hâtim der ki: 'Bu hadis münkerdir. Çünkü diğer güvenilir râvîler mezkûr hadisi, Ebû İshâk'tan mevkûf olarak rivâyet etmişlerdir; maruf olan da budur.' Bundan anlaşılıyor ki, şâz ile münker arasında tek yönlü umum husus vardır; yani aralarında, daha güvenilir râvîlere muhalefet olması bakımından birlik; şâz râvîsinin sika yahut sadûk, münker râvîsinin ise zayıf olması yönünden ayrılık vardır. Aralarında eşitlik olduğunu söyleyenler, hataya düşmüşlerdir."²⁶³

²⁶¹ İbn Mâce, *Sünen*, Et'ime, 40.

²⁶² İbnu's Salâh, a.g.e., 74.

²⁶³ İbn Hacer, a.g.e., 45.

İbn Hacer'in bu açıklamasından yola çıkarak, münker hadis şu şekilde tarif edilebilir: Zayıf bir râvînin, sika râvîye muhalif olarak rivâyet ettiği ve bu rivâyetinde teferrüdde kaldığı hadistir.

Bu izâhattan sonra, İbn Ebî Hâtim ve İbnu'l Cevzî'nin eserlerinde çokça zikredilen bu münker haberlere şu misâller verilebilir:

سئل أبو زرعة عن حديث رواه اسحق ابن ادریس الاسواری عن أبي معاوية الضرير عن هشام بن عروة عن أبيه عن عبد الله بن الزبير عن الزبير قال: "بعثنی رسول الله ﷺ في حاجة في يوم بارد فجئت فأدخلني في لحافه." قال أبو زرعة: "لا أعلم هذا الحديث رواه غير إسحق بن ادریس واسحق واه في هذا الحديث."

"...Zübeyr (RA) anlatıyor: *"Rasûlullah (SAV), soğuk bir günde, bir haceti sebebiyle, beni bir yere gönderdi. Geldiğimde, beni örtüsünün altına soktu."*

Ebû Zur'a şöyle diyor: 'Bu hadisi, İshâk b. İdrîs dışında rivâyet eden birini bilmiyorum, ayrıca İshâk çok zayıf olan bir râvîdir.'²⁶⁴

İshâk b. İdrîs, teferrüdü ve mecrûh olması sebebiyle, bu hadisi münker, dolayısıyla muallal hale getirmiştir. Diğer bir misâl:

سمعت أبي وحدثنا عن بسام بن خالد عن شعيب بن إسحق عن ابن أبي ذئب عن سعيد المقبري عن أبيه عن أبي هريرة قال قال رسول الله ﷺ: "إذ بلغكم عنی حديث يحسن بى أن أقوله فانا قلته وإذا بلغكم عنی حديث لا يحسن بى أن أقوله فليس منى ولم أقله." قال أبى: " هذا حديث منكر الثقات لا يرفعونه."

"... Ebû Hureyre (RA), Rasûlullah (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: *"Size, benim söyleyeceğimi tahmin ettiğiniz (bana yakışan) bir hadis ulaşırsa, (bilin ki) onu ben söylemişimdir. Söyleyeceğimi ummadığınız bir hadis size aktarılırsa, (bilin ki) onu ben söylememişimdir."*

Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: 'Bu, münker bir hadistir. Güvenilir râvîler, bu haberi merfû olarak nakletmezler.'²⁶⁵

²⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., II, 371, (2628).

²⁶⁵ A.g.e., II, 310, (2445).

Bu haberin münker sayılmasının sebebi, sikalara muhalefettir; çünkü sika râvîler bu hadisi merfû olarak nakletmemişlerdir. el-İlelü'l Mütênâhiye'den bir misâl:

أنبأنا ابن ناصر قال أنا ابو غالب الباقلائي قال حدثنا البرقاني قال نا الدارقطني قال روى الحسن بن علي الحلواني عن عبد الملك بن ابراهيم الجدي عن سعيد بن خالد الخزاعي عن عبد الله بن الفضل الهاشمي عن عبيد الله ابن أبي رافع عن علي رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال: " يجزئ الجماعة إذا مروا بالقوم أن يسلم أحدهم، ويجزئ عن القعود أن يرد أحدهم."

قال الدارقطني: " تفرد به سعيد بن خالد بن الفضل، ليس بالقوي."

“...Ali (RA), Hz. Peygamber (SAV)’in şöyle buyurduğunu naklediyor: *“Bir topluluk, bir kavme uğradığı zaman, içlerinden birinin selâm vermesi, aynı şekilde oturanlardan birinin de selâmı alması kâfidir.”*

Dârakutnî şöyle diyor: “Saîd b. Hâlid b. el-Fadl, bu hadiste teferrüd etmiştir ve Saîd zayıf birisidir.”²⁶⁶

Bu haberde, açıkça münker lafzı kullanılmamakla beraber, zayıf bir râvînin isnâdda teferrüd ettiğini görüyoruz. Bu teferrüd, hadisi münker yapmıştır.

Münker haber hakkında verdiğimiz bu izahat ve misâllerden sonra, senedde görülen illetlerin son çeşidine geçebiliriz:

bt. Yakın İki Isnâdın Karıştırılması

Her râvînin, hadislerini rivâyet ettiği ma'rûf bir tarîki vardır. Bu durumda, râvîlerden biri, bir başka tarîkten başka bir hadis rivâyet ettiğinde, hadisin asıl isnâdını bırakır, kendi aldığı isnâdıyla nakleder. İlelü'l hadis'de geçen şu misâl bu kaideye uygunluk arz etmektedir:

سألت أبي عن حديث رواه ابن المبارك عن ابن جابر عن بسر بن عبيد الله عن أبي إدريس عن واثلة عن أبي مرثد عن النبي ﷺ قال: " لا تصلوا إلى القبور ولا تجلسوا عليها." قال أبي: " يرون أن ابن المبارك وهم في هذا الحديث أدخل أبا إدريس الخولاني بين بسر بن عبد الله وبين واثلة. ورواه عيسى بن يونس وصدقة بن خالد والوليد بن مسلم عن ابن جابر عن بسر بن عبيد الله قال: سمعت واثلة يحدث عن أبي مرثد الغنوي عن النبي ﷺ. " قال أبي: " بسر قد سمع من واثلة وكثيراً ما يحدث بسر عن

²⁶⁶ İbnu'l Cevzî, a.g.e., II, 721, (1199).

أبي ادريس فغلط ابن المبارك فظن أن هذا مما روى عن أبي ادريس عن وائلة وقد سمع هذا الحديث بسر من وائلة نفسه لأن أهل الشام أعرف بحديثهم."

"...Ebû Mersed, Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor:
"Kabirlere doğru namaz kılmayın ve onların üzerlerine oturmayın."

Ebû Hâtim anlatıyor: 'İbnu'l Mübârek'in bu hadiste vehme düştüğü rivâyet edilir; sebebi de, Busr b. Abdillâh ile Vâsile arasına Ebû İdrîs'i koymasındır. Bu hadisi İsâ b. Yûnus, Sadaka b. Hâlid ve Velîd b. Müslim, İbn Câbir > Busr b. Ubeydullah > Vâsile > Ebû Mersed > Hz. Peygamber tarîkiyle rivâyet etmişlerdir. İbnu'l Mübârek burada hata etmiş ve bu hadisi, Ebû İdrîs'in Vâsile'den rivâyet ettiği haberlerden sanmıştır. Halbuki Busr, bu haberi Vâsile'nin kendisinden işitmiştir. Şüphesi Şamlılar (İsâ b. Yûnus, Sadaka b. Hâlid, Velîd b. Müslim), Onların (Busr ve Vâsile) hadislerini en iyi bilenlerdir."²⁶⁷

İbnu'l Mübârek, Vâsile'nin hadislerini çok defa Ebû İdrîs tarîkiyle rivâyet ettiği için, bu haberi de onlardan biri zannetmiş ve bu vehmi sebebiyle, isnâdda olmadığı halde bir râvîyi idhâl etmiştir. Birbirine yakın olan bu iki isnâdı karıştırmakla, bir nevi senedleri değiştirmiştir. Bu da hadisi mualllel hale getirmiştir.

İsnâdla ilgili illetlere burada noktayı koyuyor, metinde görülen illetlere geçiyoruz.

2. METİNLE İLGİLİ İLLETLER

İlletler, çoğunlukla hadislerin isnâdlarında, bazen de metinlerinde bulunur. Metinde en çok rastladığımız illet çeşitleri, idrâc, tahrîf ve tashîf, sahîh haberlere muhalefet, yakın iki metnin karıştırılması, hadis metnine başka bir hadis ilave etmek, hadis metnlerinin tearuzu ve neshdir. Şimdi bu illet çeşitlerini sırasıyla görelim:

a. İdrâc

Lugatta, bir şeyi bir şeye eklemek veya idhal etmek, sokmak mânâsında kullanılan idrâc, hadis ıstılâhında, râvînin, rivâyet ettiği hadisin isnâd veya metnine hadisin aslından olmayan bazı sözler sokmasıdır. Hadisi bu ilave ile alan şahıs ise, çok defa onun farkına varamaz ve hadisin aslından olduğu zannıyla o da başkasına nakleder.²⁶⁸

²⁶⁸ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 161.

Bir hadiste idrâcın varlığı dört şekilde bilinir:

1. Metnin müdrec olan ve olmayan kısımlarını açıklayan başka bir rivâyetin bulunmasıyla,
2. Hadisi böyle rivâyet eden kimsenin yaptığını açıkça bildirmesiyle,
3. İdrâcın farkına varan muhaddislerden birinin haber vermesiyle.
4. Katılan kısmın, Rasûl-i Ekrem (SAV) tarafından söylenmiş olabileceğini aklın kabul etmemesiyle.²⁶⁹

Hadisi işitenlerin anlaması amacıyla, hadis metnlerindeki herkes tarafından bilinmeyen bazı garip kelimelerin açıklanması idracın en yaygın sebebi olarak kabul edilmektedir. Zira insanların Peygamber döneminden uzak olması ve Arap olmayan milletlerle karışmaları, Hz. Peygamber'in hadislerinin çoğunun anlamlarını kavrayamamalarına sebep olmuştu. Böyle durumlarda râvî, anlaşılmayan lafzın anlam ve maksadını kendisinden hadisi alanlara açıklamayı istemiş, ondan dinleyen de söz konusu açıklamayı Rasûlullah'ın hadisi sanarak kitabına bu şekilde yazmış veya böylece ezberlemiş, daha sonra talebelerine de aynen rivâyet etmiştir. Bunun Hz. Peygamber'in sözü ve hadisi olmadığını ise ancak Allah'ın kendisine anlayış verdiği kimseler farkedebilmişlerdir.²⁷⁰

Hadisin kendisinden olmayan bir kelâmın, hadise bitişik olarak zikredilmesi, haberi illetli yapar. İlelü'l hadis'den bir misâl:

ذكر أبي حديثا رواه حفص بن عبد الله النيسابوري عن ابراهيم بن طهمان عن هشام بن حسان عن محمد بن سيرين عن أبي هريرة، وسهيل بن أبي صالح عن أبيه عن أبي هريرة قال: قال رسول الله ﷺ: "إذا استيقظ أحدكم من منامه فليغسل كفيه ثلاث مرات قبل أن يجعلها في الإناء فإنه لا يدري أين باتت يده. ثم ليغترف بيمينه من انائه ثم ليصب على شماله فليغسل مقعدته." قال أبي: "ينبغي أن يكون" ثم ليغترف بيمينه إلى آخر الحديث "من كلام ابراهيم ابن طهمان فإنه قد كان يصل كلامه بالحديث فلا يميزه المستمع."

"...Ebû Hureyre (RA), Peygamber efendimiz (SAV)'in şöyle buyurduğunu naklediyor: "Sizden biriniz uykusundan uyandığında, ellerini kaba sokmadan önce, üçer

²⁶⁹ Karaman, Hayreddin, a.g.e., 108.

²⁷⁰ Dümeynî, a.g.e., 116-117.

defa yıkasın. Çünkü insan, geceleyin ellerinin nerede dolaştığını bilemez. Sonra sağ elini kaba sokup, sol eline döksün, mak'adını yıkasın."

Ebû Hâtim, bu haber hakkında şöyle diyor: "ثم ليغترف" den itibaren başlayan cümle, İbrahim b. Tahmân'a aittir. İbrahim, kendi sözlerini, hadislerin sonuna ilave eden birisidir. Dolayısıyla O'nu dinleyen de bunu ayırt edemiyor."²⁷¹

Görüldüğü gibi İbrahim'in sözü, hadis aslından zannedilmiştir.

b. Tahrîf ve Tashîf

Hadislerin metin ve isnâdlarında geçen bazı kelime ve isimlerin bazı harflerine yanlış bir zan veya vehme istinâden nokta koymak, yahut noktalı bir harf ise noktasını düşürmek sûretiyle yapılan hatalara tashîf ve tahrîf denir.²⁷² İlk dönem alimleri tashîf ile tahrîf arasında herhangi bir fark görmüyor, ayırım yapmıyorlardı. Kelimenin yazılışında gerek noktalamasında, gerekse kelimenin şeklinde (harflerinde) yapılan hataya tashîf ve tahrîf demektedirler. Daha sonra İbn Hacer tashîf ve tahrîfin farklı anlamlarda olduğunu, şekil itibarıyla aynı kalmakla birlikte noktalamadaki yanlışlık sebebiyle kelimedeki harf veya harflerin değişmesine tashîf, kelimenin şeklinde meydana gelen değişmeye de tahrîf denilmesi gerektiğini ileri sürerek şöyle demiştir: "Kelimedeki değişiklik, noktalamadan kaynaklanıyorsa hadis musahhaf (tashîf); kelimenin şekli değiştirilmişse, muharrestir (tahrîf)."²⁷³ Kelime, harf, hareke ve nokta hatası, hadisi illetli yapan unsurlardandır. Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه ابن جريج عن ابراهيم بن محمد بن أبي عطاء عن موسى بن وردان عن أبي هريرة عن النبي ﷺ قال: "من مات مريضاً مات شهيداً ووقي فتان القبر." قال أبي: "هذا خطأ إنما هو "من مات مرابطاً" غير أن ابن جريج هكذا رواه وابراهيم بن محمد هو عندي ابن أبي يحيى." وسئل أبو زرعة عن هذا الحديث، فقال: الصحيح "من مات مرابطاً."

"...Ebû Hureyre (RA), Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu anlatıyor: *"Kim hastayken ölürse, şehid olarak ölür ve kabrin fitnelerinden korunur."*

²⁷¹ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 65, (170).

²⁷² Koçyiğit, Talât, a.g.e., 428.

²⁷³ Dümeynî, a.g.e., 132.

Ebû Hâtım, bu hadisteki illeti şöyle açıklıyor: “Haberin bu şekilde rivâyeti hatalıdır. Doğrusu من مات مرابطا ‘Kim nöbet tutarken ölürse...’ şeklindedir.” Aynı hadis, Ebû Zur’a’ya da soruluyor. O da, doğru olanın مرابطا olduğunu söylüyor.²⁷⁴

Gerek tashîf ve gerekse tahrîf, umumiyetle yazılı olan bir isim veya kelimenin yanlış okunması neticesinde meydana gelmiştir. İlk devirlerde metinlerin noktasız ve harekesiz yazıldığı göz önünde bulundurulursa, bunları okumadaki güçlüğü hata yapma ihtimalini ne derece artırdığını anlamak güç değildir. Bu bakımdan tashîfatın çoğu, görme hatası olarak ortaya çıkar. Tashîf metinlerde vâki olduğu zaman, çok defa mânâların bozulmasına yol açmıştır.²⁷⁵ Yukarıdaki örnekte, مرابط kelimesi مريض olarak algılanmış, bu vehim hadisi illetli yapmıştır.

c. Sahîh Haberlere Muhalefet

İster zayıf olsun, ister güvenilir, bir râvînin kendinden daha güvenilir râvîlerin rivâyetine aykırı olarak hadis nakletmesine, muhalefet denilmiştir. Muhalefetin, daima bir râvînin vehim ve hatası neticesinde meydana gelmesi dolayısıyla, o râvî, bu vehiminden dolayı mecrûh, muhalif olarak rivâyet ettiği hadis de, merdûd ve zayıf addedilir.²⁷⁶ Misâl olarak el-İlelû’l Mütênâhiye’de geçen şu hadisi verebiliriz:

روى الواقدي عن هشام بن عاصم الأسلمي عن عبد الله بن سعد عن أبيه قال: "رأيت رسول الله ﷺ يأكل متكئاً."

قال المؤلف: وهذا لا يصح والواقدي متروك الحديث وفي الصحيح أن النبي ﷺ قال: "لا أكل متكئاً."

“...Abdullah b. Sa’d, babasından naklediyor: “Hz. Peygamber’i, yaslanarak yemek yerken gördüm.”

²⁷⁴ İbn Ebî Hâtım, a.g.e., I, 358, (1060).

²⁷⁵ Koçyiğit, Talât, *Hadis Usulü*, 143.

²⁷⁶ Koçyiğit, Talât, *Hadis Istılahları*, 264.

İbnu'l Cevzî, haber hakkında şöyle diyor: “Bu hadis, sahîh değildir. Vâkıdî, metrûku'l hadis bir râvîdir. Bu konuda sahîh olan hadis şudur: ‘Yaslanarak yemek yemem.’”²⁷⁷

Zayıf isnâdla rivâyet edilen yukarıdaki haber, sahîh haberlere muhalif olduğu için reddedilmiştir.

d. Anlamları Yakın İki Metnin Karıştırılması

Aynı mânâları içeren; fakat farklı isnâdlarla rivâyet edilen iki hadis metninden birinin, diğerinin isnâdıyla nakledilmesi, hadisi muallel yapar. Misâl:

سألت أبا زرعة عن حديث رواه الوليد عن أبي الأحوص عن سماك عن عكرمة عن ابن عباس عن النبي ﷺ: " لا يبيع حاضر لباد." فقال أبو زرعة: هذا خطأ أخطأ فيه أبو الوليد إنما هو ان النبي ﷺ قال: "لا تستقبلوا السوق ولا تحفلوا."

“...İbn Abbâs (RA), Rasûlullah (SAV)’in şöyle buyurduğunu naklediyor: “Şehirli, köylü adına satış yapmasın.” Ebû Zur’a, hadis hakkında: “Bu hadiste hata yapılmıştır ve bu Ebû Velîd’den kaynaklanmıştır. Yukarıdaki isnâdla ma’ruf olan hadisin asıl metni şöyledir: “ Satıcıları yolda karşılayıp, onların başına toplanmayın.”²⁷⁸

Görüldüğü üzere, birbirine yakın mânâları içeren iki metinden biri, râvînin vehmi sebebiyle, diğer metnin isnâdıyla rivâyet edilmiştir.

e. Hadis Metnine Başka Bir Hadis İlave Etmek

Maruf bir isnâdla rivâyet edilen hadisin sonuna, yanlışlıkla ya da dalgınlıkla, başka bir isnâdla malum olan bir hadis metni ilave ediliyor. Bu metin, diğer haberin isnâdıyla beraber naklediliyor. Yani iki metin iç içe giriyor ve tek isnâdla rivâyet ediliyor. İlelû'l hadis’de bir çok yerde karşımıza çıkan bu illet çeşidi,

terimiyle ifade olunmaktadır. Misâl:

سألت أبي عن حديث رواه حماد بن سلمة عن أيوب عن أبي قلابة عن عمه أبي المهلب عن عمران بن حصين ان امرأة كانت مع النبي ﷺ في سفر فلغت بغيرها وذكر في هذا الحديث " ان لعن

²⁷⁷ İbnu'l Cevzî, a.g.e., II, 653, (1082).

²⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 376, (1120).

المؤمن كقتله وإذا قال الرجل للرجل يا كافر فهو كقتله ومن قتل نفسه بشيء عذب به. " قال أبي: " الكلام الأول أن امرأة لعنت بعيرها صحيح عن أبي المهلب عن عمران عن النبي ﷺ ورواه جماعة عن أيوب. وأما قوله ان لعن المؤمن كقتله ومن قتل نفسه بشيء فهو خطأ بهذا الإسناد وإنما رواه ابو قلابة عن ثابت بن الضحاك عن النبي ﷺ وهم حماد في هذا فجعله كله بالإسناد الأول. "

“...İmrân b. Husayn anlatıyor: “Bir kadın, Hz. Peygamberle beraber bir sefere katılmıştı. Kadın devesine lanet etti. (İmrân bunun üzerine şu hadisi zikretti). Mü'mine lanet etmek, onu öldürmek gibidir. Bir adam, birine 'kâfir' derse, onu öldürmüş gibi olur. Kendi canına kıyan kimse, öldürdüğü şey ile azap görür.”

Ebû Hâtım, haber hakkında şöyle diyor: “Hadisin ilk kısmının,

(yani...يعيرها لعنت امرأة) isnâdı sahîhtir. Bir grup râvî, bu hadisi Eyyûb'dan

rivâyet etmişlerdir. Fakat hadisin ikinci kısmı (yani...كقتله المؤمن) bu isnâdla

rivâyet edilmemiştir. Bu haberin isnâdı şöyledir: Ebû Kılâbe > Sâbit b. Dahhâk > Nebî (SAV). Hammâd b. Seleme burada yanlış ve hadisin tamamını ilk hadisin isnâdıyla rivâyet etmiştir.²⁷⁹

Ebû Hâtım'ın açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, hadisin devamı gibi rivâyet edilen ikinci haber, farklı bir isnâdla maruf olduğu halde; râvî, vehmi sebebiyle hadisin tamamını tek isnâdla (birinci haberin tarîkiyle) rivâyet etmiştir.

f. Hadis Metnine Ziyade

“Rivâyette ziyade” derken, güvenilir bir râvînin rivâyet ettiği hadiste, diğer sika râvîlerin rivâyetlerinde bulunmayan bir fazlalık belirtmesi keyfiyetini kasdetmekteyiz. Böylesi bir ziyadenin, öteki sika ravilerce yapılan rivâyetlere aykırı bir hüküm taşımaması önemli olmaktadır.²⁸⁰

Fukahâ ve muhaddislerin ekseriyeti, “sika râvî, hadis metnine yaptığı ziyadede teferrüd ettiği zaman, onun ziyadesi makbuldür” görüşündedirler.²⁸¹

²⁷⁹ İbn Ebî Hâtım, a.g.e., II, s. 251, (2246).

²⁸⁰ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar Ve Çözüm Yolları*, 129.

²⁸¹ Hatib Bağdadî, a.g.e., 464.

Bazıları, “adil râvînin ziyadesi, o ziyadeyle alakalı bir hüküm ifade ettiği zaman kabul edilir, değilse kabul edilmez” demişlerdir. Şafi’i mezhebinden olan bir kısım ulemâ “Sika râvînin ziyadesi, bir başka râvî tarafından da rivâyet edilirse kabul edilir; fakat aynı râvî, bir defasında noksan, bir defasında da ziyadeyle rivâyet ederse, onun ziyadesi kabul edilmez” demişlerdir. Hatîb Bağdadî, bu konuda sadır olan görüşleri açıkladıktan sonra kendi görüşüne yer verir: “Hangi şekilde olursa olsun, âdil, hâfız, titiz ve zabt sahibi bir râvînin yaptığı ziyade makbûldür.”²⁸²

İbnu’s Salâh, sika râvînin ziyadesiyle teferrüdünü üç kısımda ele almıştır:

1. Sikâtın rivâyet ettiği hadise muhalif ve münafi ise, bu reddedilir (Şâz da olduğu gibi.).
2. Rivâyeti, diğer râvîlerin rivâyetine muhalif ve münafi değilse, bu makbûldür. Hatîb Bağdadî, ulemânın bu konuda ittifak ettiğini ileri sürmüştür.
3. Bu iki derece arasında kalan kısımdır. Meselâ, o hadisi rivâyet eden râvîlerin zikretmediği bir kelimenin, başka bir hadiste olması gibi.²⁸³

Sonuç olarak bazı râvîlerin tek başlarına rivâyet ettikleri hadisleri tesbit edip, yaptıkları ziyadeleri hakkında sağlıklı hüküm vermenin tek yolunun rivâyetleri biraraya getirip, birbirine arz etmek olduğunda şüphe yoktur. Râvî sika, hâfız, ziyadesi hadisin diğer kısmına muhalif değil, onun rivâyet ettiğini kendisinden daha iyi bilen hafız da nakletmişse, muhaddisin onu kabul etmesi gerekir. Râvînin ziyadesi, sika râvîlerin rivâyetlerine muhalif ise, rivâyeti şâz ve merduddur. Zira sahîh hadisin şartlarından biri şâz olmamasıdır.²⁸⁴

Sika râvînin hadis metnine yaptığı ziyâde makbûl olmakla beraber, İbn Ebî Hâtim tarafından illetli kabul edilmiştir. Aşağıda yer alan misâl bunun örneğidir:

سألت أبي عن حديث رواه محمد بن جابر عن عبد العزيز ابن ربيع عن عبد الله بن القبطية قال دخلت أنا والحسن بن علي أم سلمة فقال: حدثيني عن جيش الخسف فقالت: سمعت رسول الله ﷺ يقول: " يخرج السفياي بالشام فيسير إلى الكوفة فيبعث جيشا إلى المدينة فيقاتلون ما شاء الله حتى يقتل الحبل في بطن أمه ويعود عائد من ولد فاطمة أو قال من ولد علي بالحرم فيخرجون إليه فإذا كانوا

²⁸² Hatîb Bağdadî, a.g.e., 465.

²⁸³ İbnu’s Salâh, a.g.e., 77-78.

²⁸⁴ Dümeynî, a.g.e., 142.

بيداء من الأرض خسف بهم غير رجل ينذر الناس." قال أبي: " إنما هو عن عبيد الله ابن القبطية وفيه زيادة كلام ليس في حديث الناس."

"...Abdullah b. el-Kıbtıyye anlatıyor: Ben ve Hasan b. Ali, Ümmü Seleme'nin yanına girdik. Hasan, Ümmü Seleme'ye şöyle dedi: "Helak ordusundan bana bahset." Bunun üzerine Ümmü Seleme, Rasûlullah (SAV)'den duyduğu şu haberi nakletti: "Süfyânî, Şam'da ortaya çıkar. Kûfe'ye doğru ilerler, Medine'ye bir ordu gönderir, hamile kadının karnındaki çocuğuna varıncaya kadar, Allah'ın ölmesini takdir ettiği kişileri öldürürler. Fatıma ya da Ali soyundan biri Harem'e sığınır, bunun üzerine Harem'e doğru yola çıkarlar. Bir çöle geldikleri zaman, insanları uyaran kişi dışında hepsi yere batırılır."

Ebû Hâtım, haber hakkında: "Abdullah b. el-Kıbtıyye olarak isnâdda ismi zikredilen kişi, Ubeydullah b. el-Kıbtıyye'dir ve hadiste, diğer insanların rivâyetlerinde bulunmayan bir ziyade vardır", demiştir.²⁸⁵

Ebû Hâtım, önce yanlışlıkla ya da dalgınlıkla isnâdda vukû bulan ibdâli (isnadın yanlışlıkla değiştirilmesi) haber veriyor, daha sonra hadiste bir ziyade olduğunu ve bu ziyadenin, diğer insanların rivâyetlerinde mevcut olmadığını söylüyor.

ابن خيرون قال أنا ابن مسعدة قال أنا حمزة بن يوسف قال نا أبو أحمد بن عدى قال أنا علي بن سعيد قال نا جبارة قال شبيب بن شيبه عن هشام بن عروة عن أبيه عن عائشة قالت: قال رسول الله ﷺ: "كل صلاة لا يقرأ بفاتحة الكتاب أو آيتين فهي خداج."

قال ابن عدي: " هذا لا يعرف إلا بشبيب ذاد فيه أو آيتين " قال يحيى: " شبيب ليس بثقة. " وقال أبو داؤد: "ليس بشيء."

"...Aişe (RA), Hz. Peygamber (SAV)'in şöyle buyurduğunu bildiriyor: "Fatıha ya da iki ayetin okunmadığı bütün namazlar, eksiktir."

İbn Adiy şöyle diyor: 'Bu haber, sadece Şebîb ile maruf olmuştur ve hadiste أو آيتين kısmı ziyadedir.' Yahyâ ve Ebû Davûd, Şebîb'i tenkîd etmişlerdir: 'Şebîb sika değildir.'²⁸⁶

²⁸⁵ İbn Ebî Hâtım, a.g.e., 425-426, II, (2785).

²⁸⁶ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 416, (704).

Şebîb, yaptığı bu ziyâde sebebiyle, metinde teferrüd etmiştir. Zayıf olması hasebiyle, onun hadis metnine yaptığı bu ziyade kabul edilemez.

g. Mânâ İle Rivâyet

Ulemâ, mânâ ile rivâyet hususunda oldukça titiz davranmış, bütün hadis külliyatını lafzan rivâyet etmenin imkânsızlığı karşısında manen rivâyetin sadece cevâzı kabul edilmiştir.²⁸⁷ Hz. Peygamber’le Berâ b. Âzib arasında geçen şu konuşma, onun lafızlar hususunda ne kadar titiz davrandığını bilmek için kâfidir.

Hz. Peygamber, Berâ b. Âzib’e, yatağa yatacağı zaman, şu duayı okumasını söylemiştir:

...آمنت بكتابك الذي أنزلت وبنبيك الذي أرسلت...

Berâ, Hz. Peygamber’den bellediği gibi okudu, fakat, بنبيك yerine ورسلك dedi.

Hz. Peygamber bunun üzerine ..الذي وبنبيك diye tashîh etti.²⁸⁸

İbn Sîrîn (110/728) kendi dönemindeki hadis rivâyeti için şöyle der:

"كنت أسمع الحديث من عشرة، المعنى واحد، والألفاظ مختلفة"

"Aynı hadisi, on kişiden işitirdim, hepsinin lafızları farklı, ama mânâsı aynı olurdu."²⁸⁹

Bir adam, Yahyâ b. Said el-Kattân’a, hadisin lafzında geçen bir harfi sordu. Yahyâ bunun üzerine: “Ey Adam! Dünyada Allah’ın kitabından daha değerli hiçbir şey yoktur, ki onda bile yedi harfe kadar okumakta müsamaha gösterilmiştir. Bu sebeble, çok sert olma!” demiştir.²⁹⁰

Vekî’ şöyle demiştir: “Mânâ ile rivâyet olmasaydı, insanlar helâk olurdu.”²⁹¹

²⁸⁷ Çakan, İsmail Lütîfî, a.g.e., 127.

²⁸⁸ Hatib el-Bağdadî, a.g.e., 236.

²⁸⁹ Kasımî, a.g.e., 221.

²⁹⁰ A.g.e., 221-222.

²⁹¹ A.g.e., 223.

Üveys bildiriyor: “Zührî’ye hadiste takdîm ve tehîri sorduk, şöyle cevap verdi: “Takdîm ve tehîr, Kur’an için bile caizdir, hadiste niye olmasın? Hadisin mânâsını kavrayıp, haramı helâl, helâli haram kılmadığınız sürece, bunda bir beis yoktur.”²⁹²

Manen rivâyette şu husus göz önüne alınmalıdır: جلوس yerine قعود kullanmak gibi lafızların müradif olması; kullanılan lafızların açıklık ve kapalılıkta asl’a müsâvi olması; hadisin “teşehhüd” ve “istiftâh” gibi lafızlarıyla ibadet edilen cinsten olmaması, “ehâdisu’s-sıfât” gibi müteşâbih kabilinden olmaması; haberin “cevâmiu’l-kelîm” cinsinden olmaması... hassasiyetle belirtilen şartlar ve kayıtlar arasında yer almaktadır.²⁹³

Metnin farklı ve mütearız şekillerde nakledilmesi, hadisin mânâ ile rivâyet edildiğini gösteren unsurlardan biridir:

سألت أبا زرعة عن حديث رواه عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن عروة عن عائشة عن النبي ﷺ والزهري عن سعيد ابن المسيب عن أبي هريرة عن النبي ﷺ " أنه كان يعتكف العشر الآواخر من رمضان حتى قبضه الله. " قال أبو محمد: " وبعض أصحاب الزهري يروي عن الزهري عن أبي سلمة عن أبي هريرة عن النبي ﷺ قال ونافع بن يزيد روى عن عقيل عن الزهري عن عروة وابن المسيب عن عائشة عن النبي ﷺ وروى الليث بن سعد قال حدثني الزهري قال حدثني ابن المسيب " قال: "اعتكف رسول الله ﷺ العشر الأول ثم اعتكف العشر الأوسط فذكر الحديث " : قال ابو زرعة: " الصحيح عندى الزهري عن عروة عن عائشة وابن المسيب عن النبي ﷺ . " قلت لأبي زرعة: " اللفظان قد اختلفا فكأنه حديثين. " قال: " لا هو واحد وان اختلف اللفظان. "

“...Ebû Hureyre (RA) anlatıyor: “Hz. Peygamber (SAV), Ramazan ’ın son on gününü itikafa girerdi, ömrünün sonuna kadar bu, böyle devam etti.”

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Zur’a’ya hitaben: “Zührî’nin talebeleri, bu hadisi Zührî > Ebû Seleme > Ebû Hureyre > Hz. Peygamber kanalıyla rivâyet etmişlerdir” der. Ebû Zur’a bunun üzerine : “Nâfi b. Yezîd, Ukayl > Zührî > Urve – İbnu’l Müseyyeb > Aişe tarîkiyle; Leys b. Sa’d ise, Zührî > İbnu’l Müseyyeb > Hz. Peygamber kanalıyla şu hadisi rivâyet etmişlerdir: “Rasûlullah (SAV), ilk on gün itikafa girdi, sonraki yıl, ikinci on gün itikafa girdi...” Sahîh olan, Zührî’nin Urve > Aişe – İbnu’l Müseyyeb kanalıyla,

²⁹² A.g.e.

²⁹³ Çakan, İsmail Lütî, a.g.e., 127.

H. Peygamber'den naklettikleri hadistir" der. Bunun üzerine Ebû Zur'a'ya şöyle dedim: "O zaman, her iki haber de, farklı iki hadis gibi ihtilaf etmiştir." Bunun üzerine: "Hayır, lafızlar farklı olsa da, her ikisi haberde aynı mânâdadır."²⁹⁴

Ebû Zur'a'nın açıklamalarından da anlaşılacağı üzere, her iki metin de farklı lafızlarla ve mütearız şekillerde nakledilmiştir; görünüşte böyle olmasına rağmen, her ikisi de aynı mânâları içermektedir. İlk hadis, H. Peygamber (SAV)'in, ömür boyu, Ramazan'ın son on günü itikafa girdiği gibi bir anlamı ifade etse de; ikinci hadis, bunun böyle olmadığını, ilk on gün, ikinci on gün de itikafa girdiğini haber vermektedir. Hadisin bu şekilde nakledilmesi, mânâyla rivâyet edildiğini gösterir ki, bu farklı algılama haberi illetli yapmıştır.

h. Râvînin Hadisi İhtisârı

Bazen râvîler, senedi tam olarak zikrettikten sonra, herhangi bir olayla ilgili haberin metnini -o olay kendilerince yaygın halde bilindiği için- ihtisâren zikrederler, tamamen vermezler. Zikredilen bölüm, hazfedilen kısma delâlet ediyor kabul edilir. Zamanla bu hal, farklılıklara ve teâruza yol açabilir. Bazen bu hazfedilen kısım, hadisin sebab-i vürudu olabilir. Bu takdirde karışıklık daha da büyür.²⁹⁵ Misâl:

سمعت أبي يذكر حديث عبد الرزاق عن معمر عن الزهري عن أنس أن النبي ﷺ أشار في الصلاة بأصبعه. قال أبي: اختصر عبد الرزاق هذه الكلمة من حديث النبي ﷺ "أنه ضعف فقدم أبا بكر يصلي بالناس فجاء النبي ﷺ. فذكر الحديث " قال أبي: " أخطأ عبد الرزاق في اختصاره هذه الكلمة لأن عبد الرزاق اختصر هذه الكلمة وادخله في باب من كان يشير بأصبعه في التشهد وأوهم النبي ﷺ إنما أشار بيده في التشهد وليس كذاك هو. " قلت لأبي: " فإشارة النبي ﷺ إلى أبي بكر كان في الصلاة أو قبل دخول النبي ﷺ في الصلاة. " فقال: " أما في حديث شعيب عن الزهري لا يدل على شيء من هذا. "

"Abdurrezzâk, Ma'mer > Zührî > Enes kanalıyla, H. Peygamber (SAV)'in, namazda parmağıyla işaret ettiğine dair hadisi nakletmiştir. Ebû Hâtim, haber hakkında şöyle diyor: Abdurrezzâk bu haberi, şu metinden ihtisâr etmiştir: "H. Peygamber (SAV) hastalandı, insanlara namaz kaldırması için Ebû Bekr'i öne geçirdi. Daha sonra Peygamber geldi..." Abdurrezzâk, bu ihtisârında hata etmiş ve bu haberi "Teşehhüde parmağıyla işaret eden kimse babı"na sokmuştur. Ve zihinlerde, H. Peygamber

²⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 248, (730).

²⁹⁵ Çakan, İ. Lütî, a.g.e., 128.

(SAV)'in teşehhüdde eliyle işaret ettiği vehmi hakim olmuştur. Halbuki durum böyle değildir.”

İbn Ebî Hâtim anlatıyor: Babam'a: “Hz. Peygamber (SAV)'in Ebû Bekr'e işareti ya namazda ya da namaza başlamadan önce olmuştur” dedim. Babam ise: “Şuayb'ın Zührî'den rivâyet ettiği hadiste buna delil olabilecek bir şey yoktur”, dedi.”²⁹⁶

Misâlden de anlaşılacağı üzere, Abdurrezzâk'ın hadisi ihtisârı haberin başka bir babta yer alması gibi bir hatayı da beraberinde getirmiştir. Bu açıdan haber, muallal kabul edilmiştir.

1. Metnin Muzdarib Olması (Hadis Metinlerinin Teâruzu)

Hadis terimi olarak ızdırâb, muhalefetten doğan bir zayıflık sebebidir. Açıklamak gerekirse, bir râvî, bir sefer rivâyet ettiği hadisi ikinci sefere değişik tarzda rivâyet eder. Ondan işiten râvîler de birbirlerinden farklı şekillerde rivâyet ederler. Bir râvînin aynı hadisi birbirinden farklı şekillerde rivâyet etmesi veya birden fazla râvînin birbirlerinden ayrı olarak rivâyet etmeleri halinde adalet ve zabt durumları farklı olmadığından rivâyetleri arasında tercih imkansız hale gelir. Bir başka ifadeyle, zabt ve öteki özellikler açısından birbirlerine yakındırlar. Bu rivâyetleri birleştirip herhangi birini tercih etmek imkanı yoktur. İşte bu tercih imkanı bırakmayan hale ızdırâb adı verilmiştir. ızdırâb, hata ya da yanlışlık eseri olarak değişik rivâyetlere delâlet eder. Bu ise, râvî veya râvîlerin zabt noksanlığını gösterdiğinden hadisin zayıf sayılmasına ve reddine yol açar.²⁹⁷

ızdırâb, daha çok senedde, bazen metinde bulunur. İsnâdda ızdırâba daha önce yer verdiğimiz için, metinde ızdırâbı burada söz konusu edeceğiz. Şu hadis, metinde ızdırâbın misâlini oluşturur:

سألت أبي عن حديث رواه علي بن عياش عن شعيب بن أبي حمزة عن محمد بن المنكدر عن جابر قال: "كان آخر الأمر من رسول الله ﷺ ترك الوضوء مما مست النار." فسمعت أبي يقول: " هذا حديث مضطرب المتن انما هو ان النبي ﷺ أكل كتفا ولم يتوض. كذا رواه الثقات عن ابن المنكدر عن جابر ويحتمل أن يكون شعيب حدث به من حفظه فوهم فيه."

²⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 160, (453).

²⁹⁷ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 172.

“...Câbir (RA) anlatıyor: “Hz. Peygamber (SAV) ’in, ateşin dokunduğu şeylerden abdest alma hususunda en son yaptığı davranış abdest almamak olmuştur.”

Ebû Hâtîm, şöyle diyor: “Bu, metni muzdarib olan bir hadistir. Peygamber (SAV) ’in bir kürek kemiği yediği; fakat abdest almadığı yönündeki haber, sika râvîlerin, İbnu’l Münkedir > Câbir kanalıyla rivâyet ettikleri bir haberdır. Dolayısıyla Şuayb, burada hıfzından rivâyet edip, hata etmiş olabilir.”²⁹⁸

Şuayb’ın rivâyet ettiği bu haber, sikaların rivâyetine muhalif düşmüştür. Şuayb, bu hadisi birbirinden farklı şekillerde rivâyet etmiş, rivâyetleri arasında tearuz meydana gelmiştir. Ebû Hâtîm, buna gerekçe olarak, Şuayb’ın, hadisi hıfzından rivâyet etmiş olabileceğini göstermiştir.

Izdırâb, vermiş olduğumuz bu misâlden de anlaşıldığı gibi, hadisin za’fını gerektiren bir illettir; zira bunun menşei hadis râvîlerinin, ne kadar güvenilir olurlarsa olsunlar, rivâyet ettikleri bir hadiste, geçici de olsa gösterdikleri bir zabt zayıflığıdır. Bu zayıflık dolayısıyla değişik şekillerde gelen rivâyetlerden herhangi birini tercih etmek mümkün olmadığı zaman, o rivâyet muzdarib olur.²⁹⁹

Hadis metnine arız olan bu illet çeşidinden sonra, son kaideye geçebiliriz:

i. Nesh

Lugatta, nakil, iptal, izâle, tebdîl ve tağyîr gibi mânâlara gelen nesh, sahabe zamanında “bazı dini hükümlerin, sonradan gelen ve tebliğ edilen diğer bir hükümle kaldırılması; tatbikâtın ve kulluk şeklinin değişmesi veya bütün halindeki bir hükmün bazı bölümlerinin uygulamadan ıskâtı” şeklinde anlaşılmaktadır. Sonraki zamanlarda, nesh hakkında ortaya konan ıstılâhlar arasında “intihâ ve tebdîl beyânı”, “sonraki bir şer’i delil ile evvelki hükmün kaldırılması”, “ibadet müddetinin sona erişinin beyânı”, “önceki bir hitap ile sâbit olan hükmün kaldırıldığına, arada geçecek bir fâsıladan sonra -eğer beyan gelmemiş olsaydı evvelkinin aynen devam edeceği tarzda- delâlet eden bir hitab”, “önceki bir şer’i hükmün hitabının devam ettiğine mâni teşkil eden şâriin daha sonraki hitâbı,” gibi ifadeler yer almaktadır.³⁰⁰

²⁹⁸ İbn Ebî Hâtîm, a.g.e., I, 64, (168).

²⁹⁹ Koçyiğit, Talât, a.g.e., 180.

³⁰⁰ Koçkuzu, Ali Osmân, *Hadiste Nâsih-Mensûh Meselesi*, 78-84.

Sünnetin sünneti neshine, “nâsihu’l hadis ve mensûhuh” denir, Hz. Peygamber’in sünneti olarak vârid olmuş bir hükmün, yine Hz. Peygamber tarafından neshedilmesinden ibarettir.³⁰¹

Neshi illet kabul eden âlimlerin başında, Tirmizî gelmektedir. Irâkî (806/1403), Tirmizî’nin neshi illet kabul etmesi ile ilgili olarak, şunları söyler: “Neshi, eğer hadisle amel etme bakımından illet kabul ediyorsa, bu sahîhtir; hadisin sıhhati açısından, böyle hükmediyorsa, bu doğru olamaz. Çünkü mensûh olup da, sahîh olan bir çok hadis mevcuttur.”³⁰²

İlelü’l hadis’de de “nesh” ile ilgili misâller birkaç yerde zikredilmektedir:

سمعت أبي وذكر الأحاديث المروية في الماء. حديث هشام بن عروة يعني عن أبيه زياد عن أبي أيوب عن أبي بن كعب عن النبي ﷺ. وحديث شعبة عن الحكم عن أبي صالح عن أبي سعيد الخدري عن النبي ﷺ في الماء من الماء. فقال: "هو منسوخ نسخه حديث سهل بن سعد عن أبي بن كعب."

İbn Ebî Hâtim, “Su (yikanma), ancak yine sudan (meniden) dolayı gerekir” ile ilgili merviyâtı, babasından şu şekilde işitmiştir: “Hişâm b. Urve, Ziyâd > Ebû Eyyûb > Ubeyy b. Ka’b > Hz. Peygamber kanalı ile, Şu’be, Hakem > Ebû Sâlih > Ebû Said tarikiyle Hz. Peygamber (SAV)’in “Su (yikanma), ancak yine sudan (meniden) dolayı gerekir” hadisini rivâyet etmişlerdir. Fakat bu hadis mensûhtur, Sehl b. Sa’d’ın Ubeyy b. Ka’b’dan yaptığı rivâyet, bu hadisi neshetmiştir.”³⁰³

Yukarıdaki hadisi nesheden rivâyet, burada söz konusu edilmemiş; sadece neshettiğine işaret edilmiştir.

Metinle ilgili illetleri de bu şekilde aktardıktan sonra, çalışmamıza kaynak olan her iki eserde de rastlamadığımız; ama illet çeşidi olarak vâki olan kaidelere temas edeceğiz.

D. DİĞER İLLET KAİDELERİ

Bu bölümde, çalışmamıza konu olan iki eser (İlelü’l Hadîs ve el-İlelü’l Mütênâhiye) dışında, diğer kitaplarda yer alan illet kaideleri, genel olarak söz konusu edilecektir.

³⁰¹ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 313.

³⁰² Suyûti, a.g.e., 216.

³⁰³ İbn Ebî Hâtim, a.g.e., I, 91, (246); Ayrıca bkz., a.g.e., I, 91, (246).

1. İSNÂDDA BULUNAN İLLETLER

a. Râvînin Bir Tarîkte Zikrettiği Hocasını, İkinci Bir Tarîkte Gizlemesi

Bir râvînin, hadis aldığı şeyhinin ismini bir rivâyette zikretmesi, aynı hadisin başka bir tarîkinde mübhem bırakması, hadisin isnâdını mualllel hale getirir. Misâl:

حدثنا الشيخ أبو بكر أحمد بن إسحق الفقيه قال أخبرنا أبو بكر يعقوب بن يوسف المطوعي قال ثنا أبو داؤد سليمان بن محمد المبارك قال ثنا أبو شهاب عن سفيان الثوري عن الحجاج بن فرافصة عن يحيى بن أبي كثير عن أبي سلمة عن أبي هريرة قال: قال النبي ﷺ: "المؤمن غرّ كريم والفاجر خبّ لئيم."

“...Ebû Hureyre (RA), Hz. Peygamber (SAV)’in şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Mü’min, temiz kalpli ve cömerttir; fâcir ise hilekâr ve cimridir.”

Bu hadisin ikinci isnâdı:

ثنا سفيان الثوري عن الحجاج ابن فرافصة عن رجل عن أبي سلمة قال سفيان أراه ذكر أبا هريرة قال: قال النبي ﷺ: "المؤمن غرّ كريم والفاجر خبّ لئيم."

Görüldüğü gibi, Haccâc b. Ferâfisa, hocası Yahyâ b. Ebî Kesîr’i mübhem bırakmış, adını zikretmemiştir. Hadisin illeti, Yahyâ b. Ebî Kesîr gibi bir alimin mübhem bırakılması ve bu sebeple iki isnâd arasında ihtilafın meydana gelmesidir.³⁰⁴

b. Bir Sahabî Tarafından Rivâyet Edilmiş Olduğu Bilinen Bir Hadisin, Yanlışlıkla Bir Tabiiden Rivâyeti

Bir sahabî tarafından rivâyet edildiği bilinen bir hadis, yanlışlıkla bir tâbiye nisbet edilirse, hadis mualllel olur, tabiinin, bu rivâyetten haberi bile olmayabilir. Misâl:

أخبرنا أبو عبد الله محمد بن عبد الله الصفار قال ثنا أحمد بن محمد بن عيسى القاضي قال ثنا أبو حذيفة قال ثنا زهير بن محمد عن عثمان بن سليمان عن أبيه أنه سمع النبي ﷺ " يقرأ في المغرب بالطور."

“Osmân b. Süleymân, babası Ebû Süleymân’dan, “Akşam namazında Nebî (SAV)’i, Tûr sûresini okurken” dinlediğini rivâyet etmiştir.³⁰⁵

³⁰⁴ Hâkim, a.g.e., 117.

³⁰⁵ A.g.e., 115.

Ebû Süleymân, tabiidir; sahabî olan babası Cübeyr b. Mut'im'dir. Bu hadiste üç illet vardır:

1. Osmân b. Süleymân olarak isnâda geçen râvînin asıl adı, Osmân b. Ebî Süleymân'dır.

2. Osmân, bu hadisi babasından değil, amcası Nâfi b. Cübeyr'den, o da Cübeyr b. Mut'im'den rivâyet etmiştir.

3. Osmân b. Ebî Süleymân, babasının, Hz. Peygamber'den rivâyet ettiğini söylemiştir (سمع النبي). Halbuki Ebû Süleymân tâbiîdir. Konumuzu ilgilendiren illet, işte budur.³⁰⁶

2. METİNDE BULUNAN İLLETLER

a. Tarihi Olaylara Muhalefet

Sahîh haberlerle sâbit olmuş bir hadiseye, muhalif bir hadis rivâyet edilirse, bu muhalefet o hadisin illeti olur. Şu hadis-i şerif bunun bir misâlidir:

حدثنا يحيى بن يحيى وأبو كريب ومحمد بن حاتم قالوا: ثنا أبو معاوية عن هشام عن أبيه عن زينب عن أم سلمة أن رسول الله ﷺ أمرنا أن نوافي معه صلاة الصبح يوم النحر بمكة.

Ümmü Seleme (RA)'dan şöyle rivâyet edilmiştir: “*Rasûlullah (SAV), O'na Kurban Bayramı günü sabah namazını Mekke'de kılmayı emretmiştir.*”

Bu rivâyet hatalıdır. Çünkü Peygamber (SAV), hac yaptığı yıl Kurban Bayramının birinci günü sabah namazını Müzdelife'de kılmıştır. Bu, sahîh haberlerle sabit bir sünnettir.³⁰⁷

b. Sahabînin Ameline Muhalif Rivâyeti

Bir sahabînin rivâyet ettiği haberle amel etmemesi, o haberin kusurlu olduğunun delilidir; çünkü sahabîler sünnete ittiba hususuna çok dikkat etmişlerdir. Misâl:

³⁰⁶ A.g.e.

³⁰⁷ Müslim, *Kitâbu't-Temyîz*, 186.

حدثني القاسم بن زكريا بن دينار ثنا حسين بن علي عن زائدة عن عبد العزيز ابن أبي رواد عن نافع عن ابن عمر كان الناس يخرجون صدقة الفطر في عهد النبي ﷺ صاع شعير أو تمر أو سلت أو زبيب.

“...İbn Ömer (RA), şöyle demiştir: ‘Peygamber (SAV) zamanında, insanlar fitır sadakalarını arpa, hurma, yulaf ve kuru üzümünden bir sa’ verirlerdi.’”

Bu rivâyet, İbn Ömer’in ameline muhaliftir. O, ömrü boyunca hurma dışında hiçbir şeyden fitır sadakası vermemiştir. Yalnız bir defa, hurma ile hesaplayarak, arpadan vermiştir. Yulaf ve kuru üzümünden hiç fitır sadakası vermemesi sebebiyle bu haber O’nun ameline muhalif olmuştur. ³⁰⁸

³⁰⁸ A.g.e., 211.

D. MUALLEL HADİS VE HÜKMÜ

Mu'allel, tef'îl vezninde, bir kimseyi bir nesne ile avutup, eğlendirmek, illetini açığa çıkarmak mânâsında, ta'lîlden ism-i mef'uldür.³⁰⁹

Görünürde sahîh olmakla beraber, hadisin sıhhatine zarar veren gizli bir kusurun bulunduğu hadislere mu'allel veya ma'lûl denir. Hadisin illetini bulan muhaddise de muallil denir.³¹⁰ Mu'allel yerine, Buhârî, Tirmizî, Hâkim ve Dârakutnî gibi meşhur muhaddis alimlerin bulunduğu bir grup, aynı mânâda ma'lûl terimini kullanmışlardır. Ma'lûl yerine mu'allel ıstılâhını tercih edenler, esas itibariyle, rubâi mezid bir fiil olan (أعل) kelimesinin ism-i mefulünün kıyasen ma'lûl değil, muall şeklinde geleceğini;

oysa lügat yönünden illetli hadisleri en iyi ifade eden terimin aynı kökten tef'îl babında ism-i mef'ul olan mu'allel olduğunu hesaba katmış olmalıdırlar.³¹¹

Muallil hadisin tarifindeki unsurları şöyle sıralayabiliriz: Muallil hadisin birinci unsuru, gizlilik. Gizlilik, hadisteki illetin sathî bir inceleme ile anlaşılamayacak şekilde gizli olması anlamındadır. Mu'allel hadisin tarifindeki ikinci unsur kapalıdır. Bunun gizlilikten farkı; hadisteki kusurun gerçek bir illet olup olmadığını ancak mütehasıs hadisçiler anlayabilir. İşte gizli kusurun bu belirgin olmayan özelliğine “gâmız” olmak denilir. Üçüncü unsur, illetin kâdih olmasıdır. Kâdih, lugatta, kemirmek, ağacın kurt tarafından gizlice kemirilmesi ve dışın çürümesi anlamındadır. İletinin kâdih olması lügat anlamında olduğu gibi hadisin, içten gizlice kemirilip işe yaramaz hale getirilmesini ve dışarıdan anlaşılamayan gizli bir sebeple sıhhatinin giderilmesini ifade eder. Mu'allel hadisin tarifindeki dördüncü unsur, mu'allel hadisin dış görünüşü kusurdan uzak olmalıdır. Yani illet sika râvîlerin hadislerinde olan bir özelliktir.³¹²

Hadisle meşgul olan kimsenin هذا الحديث معلول بفلان “Bu hadis, falan râvî sebebiyle ma'luldür” sözünü okuyunca, hadiste mu'allel ıstılâhı ile anılan cinsten cerh edici bir illet bulunduğu hemen hükmetmeyerek, biraz teennili davranması gerekir; zira bazı alimler illet sözünü, ıstılâhî mânâsını kastetmeyerek de kullanmaktadır. Bu takdirde yapılan cerh onlar nazarında, râvîyi, hafızasının zayıflığı veya kizbi gibi (gizli

³⁰⁹ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 239.

³¹⁰ İbnu's-Salâh, a.g.e., 42.

³¹¹ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 240.

³¹² Tekineş, Ayhan, a.g.e., 12.

değil) zahiri bir sebebe dayanarak yapılan bir cerhten öteye geçmez. Ne var ki, bazı münekkidler, mu'allel hadisin tarifinde “hâfi illet” sözünün zikredilmesini zaruri görmeyerek, mu'allel hadiste gizli değil açık illetlerin de bulunabileceğini söylemektedirler.³¹³ İlelü'l hadis kitaplarında, ricâle dair bilgiler olmasına rağmen, ağırlıklı olarak rivâyetler üzerinde durulduğu için onları ricâl kitaplarından saymıyoruz. İbnu's Salâh, ilel kitaplarında cerh çeşitleri olan yalan, gaflet ve sû-i hıfz gibi hususların da çokça görüldüğüne işaret etmiştir. Aslında râvîye zarar veren husus açıksa cerhta'dıl; gizli ise ilelü'l hadis konusuna girer. Ancak bazen açık cerh sebepleri de ilel içinde mütalaa edilebilir.³¹⁴ Nitekim İbnu'l Cevzî'nin *el-İlelü'l Mütenâhiye*'sinde sık sık, İbn Ebî Hâtim'in *İlelü'l Hadis*'inde de nadiren bulunan bu açık cerh sebepleri, illete verilen mânâların bir tezahürü olarak muallel kabul edilmiştir.

İbnu'l Cevzî, el-İlel'in Mukaddimesi'nde, kitabın telif maksadını açıklarken şöyle diyor: “Sahîh ve hasen hakkında söz söylemeye gerek yoktur. Mevzû haberleri de “*Kitabu'l Mevzûat min Ahâdisi'l Merfûat*” adlı eserde bir araya getirdim. Bu kitapta ise, çok zayıf ve kâdih bir illeti olan hadisleri topladım.”³¹⁵

İlel kitaplarında, zayıf ve gevşek râvîlerin rivâyetleri de bulunması sebebiyle ilel'in konusu, daha geniş kapsamlı tasavvur edilmiştir. Çünkü hatayı yapan sika râvî değildir. Sika râvî yapılan hatayı tesbit edememiş, bu sebeple de hata ona nisbet edilmiştir. Sika râvî, zayıf bir râvî veya râvîlerden nakilde bulunduğunda, şayet bu rivâyet hatalı olursa, bu illet sika râvînin illeti olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı senedlerde bulunan zayıf râvîlerin adlarına ve tenkidlerine ilel kitaplarında çokça rastlanır.³¹⁶

Vehmine sıkça rastlanan râvînin tek başına rivâyet ettiği (infrad) hadislerle ihticâc olunmaz. İbn Mehdî, hadisinde vehmi galip gelenin rivâyetinin terk edileceğini söylemiştir. İbn Hıbbân (354/965), sika râvîlerin delil değeri taşımayan hadislerini altı grupta toplamış, birinci grupta isimlerde tashîf yapan, mürsel hadisi müsned, merfû'

³¹³ Sâlih, Subhi, a.g.e., 155.

³¹⁴ Eren, Mehmet, a.g.e., 339.

³¹⁵ İbnu'l Cevzî, a.g.e., I, 17.

³¹⁶ Tekineş, Ayhan, a.g.e., 13.

haberi mevkûf ve hadisleri birbirine idhâl gibi hatalara düşen râvîleri zikrederek, tek başına rivâyet ettikleri hadislerle ihticâc edilemeyeceğini ifade etmiştir.³¹⁷

Senedin ma'lul olması, bazı durumlarda hadisin sıhhatine zarar vermeyebilir. Meselâ bir râvî, muhaddisler nezdinde sika olarak ma'lumken, kendisinin veya pederinin ismi, künyesi, nesebi, hakkındaki rivâyet ihtilafının metne tesiri olmaz. Hakkında ihtilaf edilen râvî sika olduğu için, hadise isnâden maktûb, muzdarib veya şâz demekle beraber, haberin sıhhatine hükmedilir. Nitekim Sahîhayn'da bu kabilden hadisler çoktur. Bazı ulemânın "Sahîh ile hasen kısımları içine bazen maktûb, şâz, muzdarib olanlar da dahil olabilir" dedikleri işte bu mânâdadır.

İmâm Tirmizî (279/892), Sünen'in sonunda te'lif ettiği *el-İlelû's-Sağîr*'in başında şunları söyler: "Bu kitapta bulunan hadislerin tamamı, ma'mulun bih (kendisiyle amel edilen)dir. Alimlerin bir kısmı, iki hadis dışında, bu kitaba itibar etmişlerdir. İlki İbn Abbâs hadisidir: *"Nebî (SAV), Medine'de iken, hiçbir korku duymadığı, yolculuk yapmadığı ve yağmur da yağmadığı halde, öğle ile ikindi, akşam ile yatsının arasını cem' etmiştir."*³¹⁸ Diğer hadis ise şudur: Nebî (SAV), şöyle buyurmuştur: *"Bir kişi içki içtiğinde, ona vurun, dördüncü defa tekrar içerse, onu öldürün."*³¹⁹ Bu iki hadisin illetini kitabımızda açıkladık."³²⁰ Tirmizî, bu hadislerle fakihlerin amel etmemelerini, ilk hadisin muarız bir senedi olması, ikinci hadisin de nesh edilmesine bağlamıştır. Tirmizî'nin açıklamalarından, bu illetlerin, sözkonusu iki hadisle amel etmemeyi gerektirdiği anlaşılmaktadır.

Son olarak şunu söyleyebiliriz: Hüküm itibariyle mu'allel hadis, hadisin sıhhatini giderdiği için zayıf addedilir ve zayıf hadisin çeşitleri arasında yer alır.³²¹

³¹⁷ Aşıkutlu, Emin, a.g.e, 136.

³¹⁸ Sünen, Salât, 24.

³¹⁹ Sünen, Hudud, 15.

³²⁰ *el-İlelû's-Sağîr*, V, 736.

³²¹ Uğur, Müctebâ, a.g.e., 240.

SONUÇ

Sahîh hadisin şartlarından birisi de, hadisin muallel olmamasıdır. Muallel, görünürde sahih olmakla beraber, gizli bir illet taşıyan hadislere denir. Muallelin bu tarifi; gizlilik, kapalılık, kâdıhlık, dış görünüşünün kusurdan uzak olması gibi unsurları içermektedir.

İlletler, sika râvilerin rivâyetlerinde bulunur. Zayıf râvilerin rivâyetlerindeki illetler, hadisi doğrudan zayıf kıldığı için, bu tür haberler ve râvileri “muallel” konusunun dışındadır. Hüküm itibariyle muallel, sahih hadis şartlarına haiz olmadığı için zayıf addedilmiştir. Burada şu hususu da zikretmek gerekli olacaktır: Senedin sahih olması, hadisin de sahih olmasını gerektirmediği gibi; senedin zayıf olması, hadisin de zayıf olmasını gerektirmez. Zira, bazen sened sahih olduğu halde, illetli olması sebebiyle, metin sahih olmayabilir.

Hadis tenkidi sahasında yazılan eser türlerinden birisi de “ilel” kitaplarıdır. Fakat bu kitapların çoğu isnâdda bulunan illetleri ele almakta, metinle alakalı illetlere çok az yer vermektedir. Çalışmamızın ana bölümünü teşkil eden kısımda, İbn Ebî Hâtim’in İlelü’l Hadis ve İbnu’l Cevzî’nin el-İlelü’l Mütênâhiye adlı eserlerindeki illet kaideleri tesbit edilmiş ve bunların çoğunun isnâdda vâki’ olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Her ne kadar İbn Ebî Hâtim’in İlelü’l Hadis’inde yer yer metinle alakalı illetler söz konusu edilmişse de bunlar, kitabın hacmine oranla çok az bir yekûn teşkil etmektedir. el-İlelü’l Mütênâhiye’de, gizli değil, zahiri bir sebebe binaen de hadislerin illetli kılınmış olması, ulemânın “muallel” kelimesini, ıstılâhi mânâsının dışında da kullandığının bir işaretidir. Söz gelimi, râvilerin durumları ile alakalı hususların illet kabul edildiğini, bu eserde çokça görmek mümkündür: Râvinin metrûku’l hadis olması, uydurma haber rivâyeti, yalancılıkla ithamı gibi. Cerh ve ta’dil ile ilgili bu tür konuların ilel kitaplarında söz konusu edilmesinin temel sebebi, sika râvinin, zayıf râvi veya râvilerden nakilde bulunmasıdır. Hatayı yapan sika râvi olmamakla beraber, hata ona nisbet edilmiştir.

Sünen tertibinde kaleme alınmış bu iki eserdeki haberlerin incelenmesi ile hedeflenen amaç, literatürde bulunmayan, daha doğrusu kaynaklarımızda geçmeyen başka illet kaidelerine ulaşmaktır. Nitekim İbn Ebî Hâtim’in eserinden tesbit ettiğimiz illet kaideleri, literatürde yer aldığı halde “illet” adı altında söz konusu edilmeyen

hususlardır. Bu da, ilel kitaplarının çok geniş bir tasavvurun ürünü olduğunun apaçık bir alametidir.

Bu iki eserle iktifa etmek, diğer ilel kitaplarını konumuza dahil edememek, çalışmamızın eksik taraflarından birisi olmuştur. Elimize derli-toplu, sistematik bilgilerin geçmesi için, bütün ilel kitaplarının taranması ve incelenmesi, belli kıstaslar doğrultusunda kaidelerinin tesbit edilmesi gereklidir.

Sened ve metinde yer alan illetler, farklı değerlendirmelere tabi tutulmuştur. İllet diye öne sürülen hususlar, başka biri tarafından, hadisin sıhhatini etkilemediği gerekçesiyle reddedilmiş olabilmektedir. Bu durum, alimlerin ferdî ictihadlarında neyi esas aldıklarının tesbitini de beraberinde getirmektedir. Bu hususlara değinmek, ayrı materyal ve kaynak taraması gerektirdiği için, bu çalışmamızda, bunlara yer verilememiştir. Böyle bir çalışmanın husûlünün, ilel edebiyatına çok yararlı olacağı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

- AŞIKKUTLU, Emin, *Hadiste Ricâl Tenkidi*, İstanbul, 1997.
- BABANZÂDE, Ahmed Naim, *Sahih-i Buhâri Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi (Mukaddime)*, I, Ankara, 1987.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmius-Sahih*, I-VIII, 2.bs., İstanbul, 1992.
- ÇAKAN, İsmail Lütî, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 3. bs. İstanbul, 2000.
- _____, *Hadis Usûlü*, İstanbul, 1990.
- DAVUDOĞLU, Ahmet, *Sahih-i Müslim Tercümesi ve şerhi*, I-XI, İstanbul 1978-1980.
- DÜMEYNÎ, Misfir b. Gurmullah, *Hadiste Metin Tenkidi Metodları*, trc., İlyas Çelebi, Adil Bebek, Ahmet Yücel, İstanbul, 1997.
- ERDOĞAN, Mehmet, “*Batînî İnkıta*”, MÜİFD. 4. sayı, 415-427, İstanbul, 1986.
- EREN, Mehmet, *Hadis ilminde Ricâl Bilgisi ve Kaynakları*, Konya, 2001.
- FÎRÛZABÂDÎ, Muhammed b. Yâkub, *el-Kâmusu'l Muhît*, I-IV, Beyrut, trs.
- GÜLER, Zekeriya, *İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü*, Konya, 2002.
- HAKİM en-NEYSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Mârifetu Ulumi'l Hadis*, Beyrut 1406/1986.
- HATÎB BAĞDADÎ, Ebû Bekir b. Ali, *el-Kifâye fî ilmi'r-Rivâye*, thk. ve tlk., Dr. Ahmet Ömer Haşim, Beyrut, 1405/1985.
- HATİBOĞLU, Mehmet S., “*Hz. Aişe'nin Hadis Tenkitçiliği*”, AÜİFD, XIX, 59-74.
- HEMMÂM ABDURRAHÎM, Saîd, *Îlel fî'l Hadis Dirase Menheciyye fî dav'i Şerhi ileli't-Tirmizî li İbn Receb el-Hanbelî me'a terceme dâfiyye libni Receb*, Ummân, 1980.
- IRAKÎ, Zeynüddîn Abdurrahîm b. Hüseyin, *e-Takyîd ve'l İzâh (İbnu's Salâh'ın Ulumu'l Hadis*, Halep, 1350 baskısı ile birlikte).
- ITR, Nureddin, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l Muvâzenetu Beyne Câmihi ve Beyne's-Sahihayn*, 1. bs. Halep, 1970.

- İBN EBÎ HÂTİM**, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Ebî Hâtım Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî er-Râzî, *İlelü'l hadis*, I-II, Kahire, 1343/1924.
- _____, *Kitâbu'l Cerh ve't-Ta'dil*, I-IX, Beyrut, 1371/1952.
- İBN HACER**, Şihâbuddin Ebu'l Fadl Ahmed b. Ali, *Şerhu Nuhbeti'l Fiker*, trc., Talât Koçyiğit, Ankara, 1971.
- İBN HALLİKÂN**, Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l A'yân ve Enbâu Ebnâiz-Zemân*, thk., Dr. İhsan Abbâs, I-VIII, Beyrut, 1972.
- İBN HANBEL**, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel, *Kitâbu'l İlel ve Ma'rifetu'r-Ricâl*, I-II, İstanbul, 1987.
- İBN MÂCE**, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *Sünen*, I-II, Beyrut, 1395/1975.
- İBN MANZÛR**, Cemalüddin Muhammed b. Mükrim b. Manzûr, *Lisânu'l Arab*, I-XV, Beyrut, trs.
- İBN RECEB**, Ebu'l Ferec Abdurrahmân b. Ahmed, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. ve tlk., Subhi Sâmerî, 2. bs., Beyrut, 1405/1985.
- İBNU'S SALÂH**, Ebû Amr Osmân b. Abdurrahmân, *Ulûmu'l hadis*, Halep, 1966.
- İBNU'L CEVZÎ**, Ebu'l Ferec Abdurrahmân b. Ali, *el-İlelü'l Mutenâhiye fi'l ehâdisi'l vâhiye*, I-II, Beyrut, 1983.
- İBNU'L İMÂD**, Ebu'l Felâh Abdulhayy b. İmâd, *Şezerâtu'z-Zehab fi ahhâri men zehab*, I-VIII, Dâru'l Fikr, 1399/1979.
- KALLEK**, Cengiz, "*İbn Receb*", DİA, XX, 243, İstanbul, 1988-2004.
- KANDEMİR**, Yaşar, *Mevzû Hadisler*, Ankara, 1975.
- _____, "*İbn Hacer el-Askalânî*", DİA, XIX, 514-531, İstanbul, 1988-2004.
- KARADÂVÎ**, Yusuf, *Sünneti Anlamada Yöntem*, trc., Bünyamin Erul, 3. bs. Kayseri, 1998.
- KARAMAN**, Hayreddin, *Hadis Usûlü*, İstanbul, 1974.
- KASIMÎ**, Muhammed Cemâlüddin, *Kavâidu't-Tahdîs*, Beyrut, 1979.
- KEHHÂLE**, Ömer Rıza, Mu'cemu'l Müellifin, I-XV, Beyrut, 1961.
- KETTÂNÎ**, Muhammed b. Câfer, *er-Risâletü'l Mustatrafe li beyânı meşhûri kütübi's-sünneti'l müşerrafe*, İstanbul, 1986.
- _____, trc., Yusuf Özbek, *Hadis Literatürü*, İstanbul, 1994.

- KOÇKUZU**, Ali Osman, *Hadis İlimleri ve Hadis Tarihi*, İstanbul, 1983.
- _____, *Hadiste Nâsıh- Mensûh Meselesi*, İstanbul, 1985.
- KOÇYİĞİT**, Talât, *Hadis Istilâhları*, Ankara, 1980.
- _____, *Hadis Usûlü*, Ankara, 1997.
- KÜÇÜK**, Raşit, “İbn Ebî Hâtim”, DİA, XIX, 433, İstanbul, 1988-2004.
- MOLLA HÂTİR**, Halil İbrahim, *el-Hadisü'l Muallâ*, 2. bs. Cidde, 1407/1986.
- MÜSLİM**, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü'rî, *Sahîh*, trc. ve şerh, Ahmed Davudoğlu, I-XI, İstanbul, 1973-1980.
- _____, *Kitabu't-Temyîz*, 3. bs., 1410/1990.
- NESÂÎ**, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali b. Bahr, *Sünen*, I-VIII, Mısır, 1383/1964.
- OKİÇ**, M. Tayyib, *Kitabu'l İlel*, I-II, İstanbul, 1987 (Önsöz).
- POLAT**, Salahattin, *Hadis Araştırmaları*, İstanbul, 1997.
- SÂLİH**, Muhammed Edîb, *Lemehât Fi Usûli'l hadis*, 5. bs., Beyrut, 1409/1988.
- SÂLİH**, Subhi, *Hadis İlimleri ve Hadis Istilâhları*, trc., Yaşar Kandemir, İstanbul, 1996.
- SİDDİKÎ**, Muhammed Zübeyr, *Hadis Edebiyatı Tarihi*, trc., Yusuf Ziya Kavakçı, İstanbul, 1966.
- SÖNMEZ**, Mehmet Ali, “İbn Hibbân”, DİA, XX, 64, İstanbul, 1988-2004.
- SUYUTÎ**, Celâluddin Abdurrahmân, *Tedribu'r-Râvî*, I-II, Beyrut, 1399/1979.
- ŞÂKİR**, Ahmed Muhammed, *el-Bâisu'l Hasîs Şerhu İhtisâr-ı Ulumi'l Hadis li'l Hâfiz İbn Kesir*, 3. bs., Beyrut, 1987.
- TAHHÂN**, Mahmûd, *Teysîru Mustalahi'l Hadis*, 9. bs., Riyad, 1417/1996.
- TEKİNEŞ**, Ayhan, “İlelül'l Hadis”, DİA, XXII, 84-86.
- _____, *İlelül'l Hadis İlmi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi-Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul, 1991.
- TİRMİZÎ**, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevra, *Sünen*, I-V, 2. bs., İstanbul, 1992.
- UĞUR**, Müctebâ, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 1992.
- _____, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Ankara, 1992.
- ÜNAL**, Yavuz, *Hadisin Doğuş ve Gelişim Tarihine Yeniden Bakış*, Samsun, 2001.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki - **AVCI**, Câsim, “İbnu'l Cevzî”, DİA, XX, 542-549, İstanbul, 1988-2004.

YARDIM, Ali, *Hadis I-II*, 4. bs., İstanbul, 2000.

YEŞİL, Mahmut, *Hadis Bibliyografyası Ve Gelişimi (H.700-1100/M.1300-1688)*,
Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1989.

YÜCEL, Ahmet, *Hadis Istılâhlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, 1996.

ZEHEBÎ, Şemseddin Muhammed b. Ahmed, *Tezkiratu'l Huffâz*, I-IV, Beyrut, 1956.

